

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Π19 Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία Β΄

Ενότητα: Νέες θεωρήσεις και πολιτικές αντιμετώπισης της φτώχειας, 16ος-17ος αι.

Κώστας Γαγανάκης

Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ

Στρατηγικές επιβίωσης των φτωχών και αλλαγές στη θεώρηση του φαινομένου της Φτώχειας στις δυτικές κοινωνίες της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου.

1. Απεικονίσεις της Φτώχειας.

1.1 Το λεξιλόγιο της φτώχειας.

Το λεξιλόγιο της κάθε κοινωνίας είναι αποκαλυπτικό της κοινωνικής πραγματικότητας στη δεδομένη συγκυρία. Στην περίπτωση της φτώχειας στις πρώιμες νεότερες δυτικές κοινωνίες, το λεξιλόγιο που χρησιμοποιούνταν στην απεικόνιση των διαφόρων «βαθμών» ή επιπέδων αποτελεί, σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, σαφή κοινωνικό δείκτη. Επιπλέον, η αντανάκλαση μιας κοινωνίας στη γλώσσα της επηρεάζεται άμεσα από μεγάλες εσωτερικές μεταβολές, με αποτέλεσμα η κοινωνική αλλαγή να συνοδεύεται από αλλαγές στο σημασιολογικό πεδίο. Στη περίπτωση των πρώιμων δυτικών κοινωνιών, η κοινωνική αλλαγή που παρατηρείται είναι η σταδιακή εδραίωση της **ταξικής κοινωνίας**, στη θέση της **κοινωνίας των «στρωμάτων»**. Η εμφάνιση και εδραίωση κοινωνικών μορφωμάτων, σαφώς διαφοροποιημένων ως προς την κατοχή του πλούτου και της κοινωνικο-πολιτικής ισχύος και, κυρίως, με διαμορφωμένη ταξική συνείδηση, ανταγωνιστική προς τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες, έκανε αισθητή την παρουσία της και στην απεικόνιση της φτώχειας και των φτωχών. Περίπου από τα μέσα του 18ου αιώνα, το χρησιμοποιούμενο λεξιλόγιο απεικόνισης των φτωχών και περιγραφής της φτώχειας απέκτησε σαφή ταξικά χαρακτηριστικά.

Τα νέα στοιχεία ωστόσο συνυπήρξαν για μεγάλο χρονικό διάστημα με παραδοσιακές λεκτικές απεικονίσεις της φτώχειας και του κόσμου των φτωχών, κληρονομήματα του προ-ταξικού παρελθόντος, γεγονός που καταδεικνύει πως οι δυτικές κοινωνίες στη δύση του *παλαιού καθεστώτος* (*ancien régime*) δεν ήταν ακόμη απόλυτα ταξικές. Στο λεξιλόγιο της φτώχειας υπήρχαν ακόμη μεσαιωνικές έννοιες και συλλήψεις των κοινωνικών σχέσεων, κύρια βασισμένες στην καταγωγή και την κοινωνική αλληλεξάρτηση των ανθρώπων. **Στην προβιομηχανική Δύση, οι φτωχοί αντιμετωπίζονταν ως αναπόσπαστο μέρος της χριστιανικής κοινοπολιτείας και ως απαραίτητο κίνητρο για την αγαθοεργία των πλουσίων. Η φτώχεια συνεπώς δεν σήμαινε απλά την έλλειψη υλικών αγαθών, αλλά αποτελούσε πρώτιστα μια δεσμευτική σχέση ανάμεσα στα μέλη μιας κοινότητας.**

Στους μεσαιωνικούς χρόνους όσο και στην Πρώιμη Νεότερη Περίοδο, ο όρος «φτώχεια» είχε πολύ περισσότερες σημασιολογικές αποχρώσεις, απ'ό,τι στις κοινωνίες του 20ου αιώνα. Σύμφωνα με το **Λεξικό της Οξφόρδης**, η λέξη «Φτώχεια» είχε τις ακόλουθες σημασίες στα αγγλικά της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου: 1) παντελής έλλειψη πλούτου ή ελάχιστη προσωπική ιδιοκτησία 2) κοινωνική μειονεξία, 3) αφορία, σπανιότητα, 4) κακή φυσική κατάσταση, απόρροια υποσιτισμού. Ο όρος «φτωχός» δεν σήμαινε μόνον το πολικό αντίθετο του «πλουσίου», αλλά υποδείκνυε τους διαφορετικούς βαθμούς ένδειας, ήταν επομένως καθαρά **αξιολογικός**. Οι πηγές φανερώνουν στους ερευνητές πλήθος κατηγοριών φτωχών, τα κριτήρια κατάταξης των οποίων δεν γίνονται πάντοτε κατανοητά, επειδή απορρέουν άμεσα από υποκειμενικές εκτιμήσεις. Για να συλλάβουμε τη θεώρηση του κόσμου των φτωχών μέσα από τις αναφορές της εξεταζόμενης περιόδου, χρειάζεται να προσφύγουμε σε συνώνυμες ή σημασιολογικά συγγενείς λέξεις. Οι ακόλουθες αγγλικές λέξεις, που έχουν το ανάλογό τους σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες, χρησιμοποιούνταν στη διάρκεια της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου για να περιγράψουν διάφορες όψεις της «Φτώχειας»:

1. Συνώνυμα της «Φτώχειας»

ΑΘΛΙΟΤΗΤΑ (MISERY)	ΑΝΑΓΚΗ (NECESSITY)	ΓΥΜΝΙΑ (NAKEDNESS)	ΠΑΘΗΣΗ (SUFFERING)
ένδεια	έλλειψη	γυμνότητα	εξάντληση
αφορία	ανάγκη	καταστροφή	πόνος

Πηγή: Roch, Jean-Louis, *Les Mots aussi sont de l'histoire: vocabulaire de la pauvreté et marginalisation (1450-1550)*, 1986.

Η ύπαρξη διαφορετικών λεκτικών απεικονίσεων της φτώχειας υποδηλεί τη σχετικότητα της έννοιας στις πρώιμες δυτικές κοινωνίες: «Φτωχός» ήταν όποιος στερούνταν τα αναγκαία για να συντηρηθεί, «φτωχός» μπορούσε να είναι κάποιος και στο πνεύμα. Η σύλληψη της φτώχειας στις δυτικές κοινωνίες της περιόδου εμπεριείχε άλλα δύο στοιχεία, πέρα από την **στέρηση**, την **ανάγκη** και την **ανασφάλεια**: Την **ανωνυμία** και κατ'επέκταση τη μοναξιά που απορρέει από μια κατάσταση ανημποριάς, και μια εικόνα πρόσκαιρης έστω **κοινωνικής μειονεξίας**, που έκανε τους φτωχούς όχι μόνον αξιολύπητους, αλλά κάποιες φορές και αξιοκαταφρόνητους στα μάτια των συμπολιτών τους. Στην αρχή της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου, «φτωχός» μπορούσε να είναι αυτός που «ήταν διατεθειμένος να λιμοκτονήσει από την έλλειψη τροφής», ή αυτός που «στερούνταν τα απαραίτητα». Αργότερα, στη διάρκεια του 17ου αιώνα, «φτωχός» δεν ήταν μόνον ο ολότελα άπορος, αλλά συγκεκριμένα εκείνος που εξαρτιόταν από ένα σύστημα πρόνοιας, εκκλησιαστικό ή ενοριακό. Προς το τέλος του 18ου αιώνα, οι δυτικές κοινωνίες προχώρησαν στο διαχωρισμό της φτώχειας από την ανέχεια, όπως και των εργαζόμενων φτωχών από εκείνους που ήταν τόσο άποροι ώστε να εξαρτούν την επιβίωσή τους από δωρεές ή από κοινωνικά επιδόματα.

Η θεώρηση των φτωχών και η εκτίμηση του βαθμού της φτώχειας τους ποίκιλε ανάλογα με το θεσμικό πλαίσιο πρόνοιας και τη «συλλογική νοοτροπία» της κάθε κοινωνίας. Ωστόσο, στο σύνολό τους οι αρχές των αστικών κοινοτήτων (όπου παρουσιαζόταν στη μεγαλύτερη έκταση του το πρόβλημα της φτώχειας) και ιδιαίτερα οι κοινωνικοί μεταρρυθμιστές διαχώριζαν ανάμεσα στους **άξιους** και στους **ανάξιους** φτωχούς, δηλαδή ανάμεσα σε όσους θεωρούσαν ακούσια θύματα κακών περιστάσεων, και σε όσους θεωρούσαν προσωπικά υπεύθυνους για την κακοδαιμονία τους. Στο 16ο αιώνα, την απεικόνιση του κόσμου των φτωχών διαπτόιζε το λεξιλόγιο των στρωμάτων και όχι των τάξεων. Τα κείμενα της εποχής (αναφορές αρχών, διατάγματα, εγκύκλιοι) εντάσσουν τους φτωχούς στο δεδομένο ιεραρχικό σχήμα, ενώ μερικοί συγγραφείς προχωρούν στη διάκριση διαφορετικών «στρωμάτων» στο εσωτερικό των φτωχών, πάντοτε σύμφωνα με τα προαναφερμένα θεμελιώδη κριτήρια αξιολόγησης. Στην πραγματεία του πάνω στο φαινόμενο της Φτώχειας, ο Άγγλος συγγραφέας του 16ου αιώνα William Harrisson¹ διακρίνει ανάμεσα σε τρεις «βαθμούς» και αντίστοιχες υποκατηγορίες φτωχών:

- **Οι φτωχοί από «αδυναμία»** συμπεριλάμβαναν:
 - «Το ορφανό από πατέρα παιδί».
 - «Τους ηλικιωμένους, τους τυφλούς και τους ανάπηρους».
 - «Τους ανίατα άρρωστους».
- **Οι φτωχοί από «ατύχημα»** συμπεριλάμβαναν:
 - «Τον τραυματισμένο στρατιώτη».
 - «Τον ατυχήσαντα νοικοκύρη».
 - «Τον άρρωστο που πλήττουν ασταμάτητα διάφορες ασθένειες».
- **Οι «ασύδοτοι» φτωχοί** συμπεριλάμβαναν:
 - «Το λαίμαργο που έχει κατασπαταλήσει την περιουσία του».
 - «Τον περιφερόμενο αγύρτη που δεν μπορεί να ριζώσει πουθενά».
 - «Το κάθαρμα και την πόρνη».

Οι πρώτες δύο κατηγορίες θεωρούνταν από το συγγραφέα - όσο και από το σύνολο των αστικών μηχανισμών κοινωνικής αρωγής - ως «γνήσιοι» και άξιοι συνδρομής φτωχοί, ενώ η τρίτη κατηγορία, οι «οκνηροί φτωχοί», αποκλειόταν από οποιαδήποτε κοινωνική παροχή. Από τον 16ο αιώνα, οι αστικές κυβερνήσεις άρχισαν να αντιμετωπίζουν τους «οκνηρούς φτωχούς» τους ως μια διογκούμενη κοινωνική απειλή.

¹William Harrisson, *Description of England in Shakespeare's Youth (1577/87)*, ed. F.J. Furnivall, Λονδίνο 1877, s.213.

1.2 Η οπτική απεικόνιση των φτωχών.

Οι ζωγραφικές απεικονίσεις των φτωχών της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου είναι με τη σειρά τους ενδεικτικές της μεταβαλλόμενης στάσης των δυτικών κοινωνιών απέναντι στο πρόβλημα της φτώχειας και της ύπαρξης μεγάλων περιθωριακών πληθυσμών. Η αξία τους ως κοινωνικός δείκτης είναι ακόμη μεγαλύτερη, αν λάβουμε υπόψη την κοινωνικο-οικονομική προέλευση των αγοραστών έργων τέχνης, τα οποία απεικόνιζαν τη ζωή των φτωχών (βιβλία προσευχών, ξυλογραφίες, ζωγραφικές επενδύσεις εκκλησιαστικών αμβώνων, επιταφίων στηλών, κ.α.). Η **μορφολογική απεικόνιση** των φτωχών μας επιτρέπει να διακρίνουμε ανάμεσα σε δύο τύπους: Το φτωχό ως κοινωνικό τύπο και το φτωχό ως αντικείμενο ελέους. Στη διάρκεια του 15ου αιώνα, ο φτωχός συνήθως απεικονιζόταν ως ανάπηρος. Έναν αιώνα αργότερα, είχε εμφανώς απαλλαχθεί από φυσικές δυσμορφίες και εμφανιζόταν σε στάση ικεσίας με το χέρι απλωμένο. Η νέα αυτή απεικόνιση αντανakλούσε και την καινούργια κοινωνική σύλληψη των φτωχών: Η ταυτότητά τους δεν απέρρευε πλέον από κάποια φυσική αναπηρία, αλλά μάλλον από μια ηθική πραγματικότητα, έναν συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφοράς.

Οι ζωγραφικές απεικονίσεις των φτωχών (διάσημες αυτές των πολλαπλών εκδόσεων του *Liber vagatorum* [1509], όπως και *Οι Δώδεκα Ζητιάνοι* του Νυρεμβεργιανού ζωγράφου Barthel Behaim [1534]), αντανakλούσαν επίσης και την ηθική φιλοσοφία και πολιτική ιδεολογία των καλλιτεχνών, επειδή επιδίωκαν να λειτουργήσουν διδακτικά, για τη διαπαιδαγώγηση τόσο των πλουσίων, όσο και των φτωχών συμπολιτών τους. Έτσι, οι ζωγράφοι του Υστερου Μεσαίωνα εξακολουθούσαν να απεικονίζουν τους φτωχούς και τις πράξεις ελέους υπό το πρίσμα της παραδοσιακής χριστιανικής σύλληψης της αγιότητας, της αγιοποίησης δηλαδή της φτώχειας όσο και της ελεημοσύνης. Πολλές ζωγραφικές απεικονίσεις των φτωχών στον 16ο αιώνα επιδεικνύουν αντίθετα το νέα διαχωρισμό του κόσμου της Φτώχειας σε οκνηρούς και «ανάξιους» επαίτες από τη μια, και «αισιόδοξους», τίμια εργαζόμενους «άξιους» φτωχούς από την άλλη.

Εικόνα 2.

Στην εικαστική αναπαράσταση του κόσμου της Φτώχειας, οι ζωγράφοι της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου προκρίναν ορισμένα «βασικά» χαρακτηριστικά των φτωχών, όλα συνδεδεμένα με την εξωτερική τους εμφάνιση: Βασικό χαρακτηριστικό των φτωχών ήταν καταρχήν η κακή φυσική τους κατάσταση, η χλωμάδα της επιδερμίδας και το συνήθως αποστεωμένο σώμα, αποτέλεσμα του διαρκούς υποσιτισμού τους. Δεύτερο βασικό χαρακτηριστικό, τα κουρελιασμένα ή «εξωτικά» ρούχα τους, τα οποία και πάλι υποδηλούσαν την αθλιότητα της καθημερινότητάς τους, αντιπαραβαλλόμενα με την

πολυτελή ένδυση των εύπορων αστικών στρωμάτων, αλλά συνδέονταν επίσης με τη μεσαιωνική παράδοση που θεωρούσε το φτωχικό, κουρελιασμένο ρούχο ένδειξη της αμαρτωλής ψυχής του ανθρώπου.

Μέσα από τα πορτραίτα των φτωχών, συλλογικά ή και ατομικά, φανερώνεται η βαθμιαία αλλαγή στη θεώρηση της Φτώχειας και οι συνακόλουθες μεταβολές στα συστήματα κοινωνικής αρωγής των δυτικών κοινωνιών. Οι σκηνές από τη ζωή των φτωχών προέρχονται σχεδόν στο σύνολο τους από τρεις τόπους: Την ύπαιθρο, τον αστικό δρόμο και το εσωτερικό ενός ιδρύματος κοινωνικής πρόνοιας (εκκλησία, άσυλο, πτωχοκομείο, κ.α.) Σκηνές από τον «μεγάλο εγκλεισμό» των

φτωχών της Δύσης σε τόπους καταναγκαστικής εργασίας δεν εμφανίζονται στις ζωγραφικές απεικονίσεις της Φτώχειας μέχρι περίπου τις αρχές του 18ου αιώνα. Πρέπει ωστόσο να τονισθεί πως, δίπλα στις νέες εικαστικές απεικονίσεις των φτωχών, εκφράσεις της μεταβαλλόμενης δυτικής σύλληψης της Φτώχειας, επιβίωνε πάντα η παραδοσιακή χριστιανική αντίληψη της βοήθειας στο συνάνθρωπο ως έκφρασης της θείας Βούλησης, σημάδι πως ο κυρίαρχος κοινωνικο-θρησκευτικός λόγος (*discours*) του Μεσαίωνα δεν είχε υποχωρήσει παντελώς, τόσο στις «παραδοσιακές» καθολικές, όσο και στις «νεωτερικιστικές» προτεσταντικές κοινωνίες.

2. Οι περιθωριακοί πληθυσμοί των πόλεων, 1500-1700.

2.1 Περιπλανώμενοι φτωχοί.

Στη διάρκεια του 16ου αιώνα, το πρόβλημα των περιπλανώμενων ζητιάνων είχε προσλάβει εκρηκτικές διαστάσεις, ιδιαίτερα για τις αστικές κοινότητες. Συνήθως πλεονάζον εργατικό δυναμικό της υπαίθρου, περιοδεύοντες μεροκαματιάρηδες αλλά και απλοί επαίτες συνέρεαν στις πόλεις στο τέλος της εποχής του θερισμού (Αύγουστος-Σεπτέμβριος) και στη διάρκεια της εποχής της σποράς (Μάρτιος-Απρίλιος). Σε αντίθεση πάντως με τους εποχιακούς εργάτες άλλων εποχών, οι περιπλανώμενοι του 16ου αιώνα ήταν ξεριζωμένοι και μόνιμα άστεγοι. Μεγάλο μέρος αυτού του περιφερόμενου πλήθους ήταν παλιοί στρατιώτες, άνεργοι μισθοφόροι, οι οποίοι και αποτελούσαν μόνιμη εστία αναταραχής. Η κινητικότητα των περιφερόμενων επαϊτών ήταν εκπληκτική για τα μέτρα της εποχής: Τον 16ο αιώνα, η ισπανική πόλη του Valladolid δεχόταν μετανάστες από τη Gallicia, ενώ το Exeter δεχόταν επαίτες από το Λονδίνο. «Διασημότεροι» όλων ήσαν οι Ιρλανδοί, μόνιμα φυγάδες από τη χώρα τους, εξαιτίας του τεράστιου επισιτιστικού της προβλήματος. Ειδικά για τους Ιρλανδούς, οι αγγλικές αρχές είχαν θεσπίσει σειρά αυστηρότατων νόμων. Σύμφωνα με το αρχείο της πόλης του Kent, «στις 8 Μαρτίου του 1602, ο Philip Maicroft και η γυναίκα του μαστιγώθηκαν δημόσια και τους δόθηκε διορία έξη ημερών για να φθάσουν, συνοδευόμενοι από αξιωματούχο, στο λιμάνι του Bristol, όπου είχαν αποβιβασθεί όπως ομολόγησαν, και από εκεί να επιβιβασθούν σε πλοίο και να επιστρέψουν στον τόπο γέννησής τους, στο Dungarvan της επαρχίας του Munster στην Ιρλανδία». Στην ηπειρωτική Ευρώπη, η κίνηση των περιθωριακών στοιχείων ακολουθούσε κατεύθυνση προς Νότο, στη Μεσόγειο. Το 1620, ο Fernandez de Navarette ισχυριζόταν πως «όλα τα αποβράσματα της Ευρώπης έρχονται στην Ισπανία: δεν υπάρχει κουφός, μουγγός, ανάπηρος ή τυφλός στη Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία και Φλάνδρα, που να μην έχει περάσει από την Καστίλη». Το Νοσοκομείο του Burgos ανέφερε πως κάθε χρόνο δεχόταν «σύμφωνα με τις αρχές του, 8-10.000 ανθρώπους από τη Γαλλία, τη Γασκώνη και άλλα μέρη».

Στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη, οι τσιγγάνοι προστέθηκαν στα περιφερόμενα περιθωριακά στοιχεία, στη διάρκεια του 14ου και 15ου αιώνα αντίστοιχα. Η εμφάνισή τους συνέπεσε με την έξαρση της οργανωμένης επαίτειας και του κυνηγιού των μαγισσών και κατηγορήθηκαν και για τα δύο. Στην Ουγγαρία και Τρανσυλβανία, οι τσιγγάνοι υποδουλώθηκαν στη διάρκεια του 15ου αιώνα ενώ, το 1560, η γαλλική εθνική συνέλευση των Τριών Στρωμάτων στην Ορλεάνη κάλεσε «όλους εκείνους τους απατεώνες που είναι γνωστοί ως Βοημοί ή Αιγύπτιοι να εγκαταλείψουν το βασίλειο, ειδάλλως θα σταλθούν σκλάβοι στις γαλέρες».

2.2 Μετανάστες και πρόσφυγες.

Η μεγάλη κινητικότητα πληθυσμών που χαρακτηρίζει την Ευρώπη του 16ου-17ου αιώνα περιλάμβανε, εκτός των περιπλανώμενων επαϊτών και εποχιακών εργατών, σημαντικά μεταναστευτικά ρεύματα, τόσο στο εσωτερικό της ηπείρου, όσο και προς το εξωτερικό, στις νέες ευρωπαϊκές κτήσεις: Οι Ισπανοί μετανάστες στον Νέο Κόσμο ξεπέρασαν τις 250.000 τον 16ο αιώνα ενώ, στο πρώτο μισό του 17ου, οι Αγγλοι μετανάστες στη Βόρεια Αμερική και τις Δυτικές Ινδίες ξεπέρασαν τις 80.000. Στο εσωτερικό της ηπείρου, σημαντικά ήταν τα караβάνια προσκυνητών που έφθαναν κάθε χρόνο στη Ρώμη (400.000 το 1575, 536.000 το 1600), ενώ τα μεγάλα εμπορικά κέντρα

της εποχής φιλοξενούσαν μόνιμα μεγάλες «αποικίες» ξένων εμπόρων: Το 1568, το 16% των κατοίκων της Αμβέρσας ήταν καταγεγραμμένοι ως «ξένοι», ενώ το ποσοστό ξένων στη Ζυρίχη το 1637 ήταν 14,7%.

Τόσο η προτεσταντική Μεταρρύθμιση όσο και η καθολική Αντι-Μεταρρύθμιση προκάλεσαν μαζικές μετακινήσεις προσφύγων: Στη δεκαετία του 1540, Γάλλοι και Ιταλοί Προτεστάντες εγκατέλειψαν τις χώρες τους εξαιτίας της καταπιεστικής πολιτικής των καθολικών αρχών. Το 1555, η παλινόρθωση του Καθολικισμού στην Αγγλία οδήγησε περίπου 800 Προτεστάντες στη Γερμανία. Σημαντικότερο κύμα προσφύγων ήταν αυτό που ακολούθησε τη Σφαγή του Αγίου Βαρθολομαίου στη Γαλλία (1572): Μεταξύ του 1549 και 1587, η πόλη της Γενεύης στην προτεσταντική Ελβετία υποδέχθηκε περίπου 12.000 Γάλλους πρόσφυγες. Στα τέλη του αιώνα, σημαντικό ήταν και το προσφυγικό ρεύμα κατοίκων της ισπανοκρατούμενης Νότιας Ολλανδίας, κυρίως προς τη Γερμανία: Στο τέλος της δεκαετίας του 1580, περίπου το 30% των κατοίκων της Φραγκφούρτης ήταν Ολλανδοί πρόσφυγες.

Η καταπίεση των αγγλικών αρχών οδήγησε τους πληθυσμούς των κελτικών περιοχών της χώρας σε μαζική έξοδο: Το 1620, οι Σκώτοι της Πολωνίας έφθαναν τις 30.000. Ιδιαίτερα έντονη ήταν η φυγή των Ιρλανδών όλων των τάξεων προς την ευρωπαϊκή ήπειρο. Η μεγαλύτερη ωστόσο μαζική εκτόπιση πληθυσμού συνέβη στην Ισπανία των αρχών του 17ου αιώνα: Θύματα οι *moriscos*, εκχριστιανισμένοι απόγονοι των μουσουλμανικών στοιχείων της χώρας. Περισσότεροι από 300.000 αναγκάστηκαν να εκπατρισθούν, προς τις ακτές της Βόρειας Αφρικής, αλλά και στη Γαλλία (50.000 πρόσφυγες). Η φυγή των *Moriscos* είχε δυσμενέστερες επιπτώσεις στη δημογραφική ισορροπία αλλά και την οικονομία της Ισπανίας: Η περιοχή της Βαλένθια έχασε περισσότερο από το 30% των κατοίκων της. Ο διωγμός των «απίστων» προκάλεσε την αντίδραση αρκετών Ισπανών, κυρίως λογίων και πολιτικών. Την ίδια περίοδο, ο Τριακονταετής Πόλεμος απομάκρυνε τη Βοημία από περίπου 36.000 οικογένειες Τσέχων.

Το τέλος του 17ου αιώνα σηματοδεύθηκε από την ανάκληση του Διατάγματος της Νάντης από το Γάλλο μονάρχη Λουβδοδίο ΙΔ΄ (1685): Πράξη μισαλλοδοξίας και θρησκευτικού φανατισμού, τερμάτισε βίαια την περίοδο της ειρηνικής συνύπαρξης Καθολικισμού και Προτεσταντισμού στη χώρα. Κυρίως όμως στέρησε τη Γαλλία από δεκάδες χιλιάδες εξειδικευμένους τεχνίτες, αρχιμαστόρους και επιστήμονες, οι οποίοι ενίσχυσαν με την τεχνογνωσία τους την παραγωγική μηχανή άλλων κρατών, όπως οι Ενωμένες Επαρχίες των Κάτω Χωρών, η Αγγλία και το Βραδενβούργο. Μεταξύ του 1680 και του 1720, περίπου 200.000 Γάλλοι *Ουγενότοι* εγκατέλειψαν τη χώρα, οι περισσότεροι δια παντός.

2.3 Δουλεία.

Η Ευρώπη του 16ου αιώνα γνώρισε την εισαγωγή ενός νέου τύπου δουλείας, της «αποικιακής». Ήδη από την εποχή της *Reconquista*, η ιβηρική χερσόνησος είχε κατακλυσθεί από χιλιάδες Μαυριτανούς και Σαρακηνούς σκλάβους. Ο πόλεμος με τους Τούρκους έδωσε την ευκαιρία στους Ισπανούς δουλεμπόρους να πλουτίσουν ακόμη περισσότερο: Έπειτα από τη ναυμαχία της Ναυπάκτου, Τούρκοι σκλάβοι εμφανίστηκαν σε πολλά πλούσια σπίτια. Τόσο η Ισπανία όσο και η Πορτογαλία νομιμοποίησαν από νωρίς την πρακτική της δουλείας, γεγονός που τις εδραίωσε στον 16ο αιώνα ως τα βασικότερα δουλεμπορικά κέντρα του κόσμου. Τα προϊόντα εισαγωγής και μεταπώλησης ήταν, αυτή τη φορά, Αφρικανοί νέγροι και Αμερικανοί ινδιάνοι. Το 1551 στη Λισσαβώνα, αναλογούσε ένας σκλάβος για κάθε δέκα ελεύθερους Πορτογάλους. Την πρακτική των ιβηρικών κρατών ακολούθησαν στον 17ο αιώνα και οι άλλες αποικιοκρατικές δυνάμεις. Ως τον 17ο αιώνα, η δουλεία ήταν απαγορευμένη στη Γαλλία. Σταδιακά, το λιμάνι της La Rochelle έγινε ο κύριος χώρος εισαγωγής εγχρώμων σκλάβων.

Στη λεκάνη της Μεσογείου, το δουλεμπόριο ήταν μοιρασμένο ανάμεσα στους μουσουλμάνους και τους χριστιανούς πειρατές. Η Βενετία, η Γένοβα και άλλα ιταλικά λιμάνια είχαν εξελιχθεί σε κέντρα δουλεμπορίου. Μουσουλμάνοι σκλάβοι πωλούνταν στις ευρωπαϊκές αγορές και χριστιανοί σκλάβοι στις αγορές της Ανατολής.

Η παραδοσιακή, φεουδαλική δουλεία ήταν συνδεδεμένη με το πρόβλημα της μείωσης του διαθέσιμου εργατικού δυναμικού και αποσκοπούσε κατά κύριο λόγο στον περιορισμό ή την πλήρη ανακοπή της κινητικότητας των εργαζόμενων. Την πρώτη δεκαετία του 17ου αιώνα, νομοθετικές ρυθμίσεις του αγγλικού Κοινοβουλίου απαγόρευαν στους ανθρακωρύχους την ελευθερία μετακίνησης και πάγωσαν τους μισθούς τους, καθιστώντας τους ουσιαστικά δούλους. Η νομοθεσία αυτή επεκτάθηκε αργότερα και σε όλους τους εργάτες.

2. Το βιοτικό επίπεδο των φτωχών.

3.1 Η κατοικία των φτωχών.

Οι χώροι διαμονής των φτωχών στα αστικά κέντρα της Πρώιμης Νεότερης Δύσης είχαν δικαιολογημένα τη φήμη τρισάθλιων και επικίνδυνων περιοχών, οι οποίες προσβάλλαν με την παρουσία τους το γόητρο των πόλεων, κατ'επέκταση την αξιοπρέπεια των ευπορότερων πολιτών. Εκδηλη είναι η δυσφορία των ελίτ, πολλές φορές συνοδευμένη με ένα έντονο αίσθημα αηδίας, όταν επισκέπτονται και περιγράφουν τις γειτονιές των περιθωριακών των πόλεων. Η περιγραφή των φτωχογειτονιών του Παρισιού του 18ου αιώνα από τον Sebastien Mercier (1740-1814):

Μια ολόκληρη οικογένεια καταλαμβάνει ένα μόνο δωμάτιο, με τέσσερις γυμνούς τοίχους, άθλια κρεβάτια δίχως κουρτίνες και τα κουζινικά να στιβάζονται μαζί με τα δοχεία νυκτός. Στο σύνολό της η επίπλωση δεν ξεπερνά σε αξία τα 20 *écus*, ενώ κάθε τρεις μήνες οι ένοικοι είναι υποχρεωμένοι να μετακινούνται μαζικά, είτε επειδή τους κάνουν έξωση, είτε επειδή αδυνατούν να πληρώσουν το νοίκι.

Οι ίδιες ωστόσο άθλιες συνθήκες διαμονής παρατηρούνταν και στις αγροτικές περιοχές της Δύσης. Περιηγητές και τοπικοί παρατηρητές (όπως οι ιερείς) αναφέρουν την ύπαρξη κακοφτιαγμένων και στενών σπιτιών, με πλήρη έλλειψη φωτός και εξαερισμού, όπου συχνά το πλήθος των ενοίκων αναγκάζονταν να συμβιώνει με ζώα κάτω από την ίδια στέγη. Για τις συνθήκες στέγασης των φτωχών της πόλης και της υπαίθρου, πολύτιμα στοιχεία (πέρα από τις εμφανώς προκατειλημμένες αναφορές των ελίτ) μας δίνουν - όπου υπάρχουν - συμφωνητικά ή αποδείξεις ενοικίων (που μας επιτρέπουν να εκτιμήσουμε το κόστος των φθηνότερων διαθέσιμων κατοικιών) καθώς και επίσημες απογραφές των περιουσιακών στοιχείων πεθαμένων φτωχών, από συμβολαιογράφους και εντεταλμένους εκτιμητές. Στο σύνολο της Δύσης, επαρκείς πληροφορίες για τις συνθήκες στέγασης, καθώς και για τα υπάρχοντα του νοικοκυριού των φτωχών, προκύπτουν για έξη περιοχές: Την περιοχή του Oxfordshire, του Worcestershire, της Βυτεμβέργης, της Βεσφαλίας, του Μπορντώ και του Παρισιού. Πέρα από την ιδιομορφία της κάθε περίπτωσης, και οι έξη αυτές περιοχές μας δίνουν στοιχεία για τις συνθήκες διαβίωσης και για τις καταναλωτικές συνήθειες, τόσο των ελίτ, όσο και των υπάλληλων στρωμάτων (τύποι κατοικίας, χρήση και οργάνωση του περιορισμένου χώρου, εξοπλισμός νοικοκυριού και «οικιακές πρακτικές»).

Η **κατοικία** συνιστούσε τον εμφανέστερο τομέα διαφοροποίησης των φτωχών από τα ευπορότερα στρώματα της πόλης. Για τις περισσότερες από τις άπορες οικογένειες, οι προσφερόμενες εναλλακτικές λύσεις ήταν ελάχιστες: Φθηνά πανδοχεία, δωρεάν διαμονή στη στέγη του εργοδότη (για τους βοηθούς και μαθητευόμενους τεχνίτες), υπενοικίαση δωματίων σε σπίτια και, τέλος, τα **νοσοκομεία** των αστικών κέντρων, τα οποία μπορούσαν να φιλοξενήσουν για περιορισμένο χρονικό διάστημα τους περιφερόμενους φτωχούς (μετανάστες, προσκυνητές, ταξιδιώτες) ενώ παρείχαν μόνιμη στέγαση στους χρόνια αρρώστους, στα ορφανά, τους ηλικιωμένους και εγκαταλελειμένους, γενικά σε όλους όσοι βρίσκονταν εκτός των παραδοσιακών μηχανισμών κοινωνικής προστασίας. Οι φτωχοί τοποθετούνταν σε έναν κοινό θάλαμο, δωμάτιο ή αίθουσα, ανάλογα με τη διαρρύθμιση του κάθε νοσοκομείου. Τα νοσηλευτικά ιδρύματα της εποχής ακολουθούσαν τον αρχιτεκτονικό ρυθμό των εκκλησιών, πολλά είχαν υιοθετήσει μάλιστα το σταυροειδές σχήμα, με ένα ανοιχτό ιερό στα σημεία επαφής των τεσσάρων πτερύγων. Οι συνθήκες διαβίωσης ήταν συχνά πολύ σκληρές, εξαιτίας της έλλειψης κρεβατιών (ελάχιστα νοσοκομεία της

Πρώιμης Νεότερης Δύσης ξεπερνούσαν τα είκοσι κρεβάτια), η οποία εξανάγκαζε τους φτωχούς τροφίμους αυτών των ιδρυμάτων να μοιράζονται τα διατιθέμενα κρεβάτια. Γενικά ωστόσο, οι φτωχοί προτιμούσαν τη σιγουριά αυτής της ταπεινής κατάστασης από την αβεβαιότητα και την αθλιότητα των δρόμων.

Ο μικρός αριθμός των διατιθέμενων κρεβατιών (στη Φλωρεντία του 15ου αιώνα, η αναλογία κρεβατιών προς κατοίκους ήταν 25/1000, ενώ στην αγροτική περιοχή του Μάρνη στη Γαλλία μόλις 4,84/1000) δημιουργούσε επιπρόσθετα προβλήματα στους χιλιάδες απόρους που έκαναν αίτηση για χορήγηση στέγης και τροφής. Ένα 74% των αιτήσεων για είσοδο στο Γενικό Νοσοκομείο της Grenoble στον 18ο αιώνα απορρίπτονταν, ενώ περίπου 13% των εισαγόμενων απόρων ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν χρηματικό αντίτιμο για την εισδοχή τους, βασισμένο στην εκτίμηση του ετήσιου κόστους συντήρησης ενός απόρου από τις αστικές αρχές (που εκείνη την εποχή ανερχόταν στις 200 λίρες *tournois*). Παρόμοια πρακτική ακολουθήθηκε στη Γερμανία του 16ου αιώνα: Οποιοσδήποτε πολίτης επιθυμούσε να γηροκομηθεί από τις αρχές σε ίδρυμα της πόλης, κατέβαλε ένα ποσό που κυμαινόταν από 100 έως 200 φλορίνια για ισόβια περίθαλψη. Το αντίστοιχο ποσό για τους απόρους ήταν 50 φλορίνια, εξαιρετικά συμφέρον, εάν υπολογισθεί το συνολικό κόστος της παρεχόμενης στέγης και διατροφής. Παρ'όλα αυτά, σε πολλές περιπτώσεις οι άποροι των πόλεων ή των αγροτικών κοινοτήτων προτιμούσαν να αποφύγουν τον εγκλεισμό στα ιδρύματα και κατέφευγαν στην υιοθέτηση του συστήματος των νοσοκομείων, στα πλαίσια δικών τους δικτύων συντήρησης και αλληλοβοήθειας.

Για την πλειοψηφία επομένως του αστικού και αγροτικού προλεταριάτου, τα **πανδοχεία** και τα φθηνά **ενοικιαζόμενα δωμάτια** αποτελούσαν τις μόνες λύσεις στο πρόβλημα της στέγης. Οι φτωχοί των πόλεων προσπαθούσαν να αποφεύγουν να κοιμούνται στους δρόμους οι οποίοι, πέρα από τα άλλα προβλήματα, εγκυμονούσαν και τον κίνδυνο σύλληψής τους από την αστική πολιτοφυλακή. Τα δωμάτια των ταβερνών και των πανδοχείων, αλλά και τα ενοικιαζόμενα επιπλωμένα δωμάτια σε σπίτια (συνήθως ημιυπόγεια ή σοφίτες) ήταν εξίσου άθλια με τα παραπήγματα των φτωχών. Το κόστος αυτών των δωματίων δεν ήταν πάντοτε χαμηλό. Το 1520, όταν ο διάσημος Ελβετός γιατρός Thomas Platter ήταν ακόμη φτωχός φοιτητής στη Ζυρίχη, πλήρωνε 1 σελίνι την εβδομάδα (1,3 φλορίνια το χρόνο) για ένα φτωχικό δωμάτιο σε ένα σπίτι, όπου συχνάζαν και πόρνες. Τα όρια ανάμεσα στους χώρους αυτούς, στα πανδοχεία και τα διάφορα ξενοδοχεία ήταν πάντοτε ασαφή. Στο Παρίσι του Sebastien Mercier, το κόστος για ανάλογα δωμάτια κυμαινόταν ανάμεσα στις 48 και στις 72 λίρες το χρόνο. Τα δωμάτια αυτά τροφοδοτούνταν από την ακατάπαυστη ροή των προλετάρων, εποχιακών εργατών, μεροκαματιάρηδων σε αναζήτηση καλύτερης τύχης και μεταναστών, όπως και του υποκόσμου, επειδή οι ιδιοκτήτες σπανίως έμπαιναν στον κόπο να ενημερώσουν - όπως όφειλαν - τις αρχές για την ταυτότητα και τον τόπο προέλευσης του ενοικιαστή τους. Στο Παρίσι του 18ου αιώνα, 54% των συλληφθέντων για κλοπή ζούσαν σε δωμάτια νοικιασμένα με τη νύχτα. Οι ένοικοι αυτών των άθλιων χώρων επιζητούσαν την ασφάλεια της ανωνυμίας. Πολλοί ήταν εκείνοι που εγκατέλειπαν νύχτα την προσωρινή κατοικία τους, προσπαθώντας να αποφύγουν την πληρωμή χρεών ή την καταβολή των καθυστερημένων ενοικίων.

Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, ένα μόνο δωμάτιο αποτελούσε το χώρο κατοικίας για το σύνολο της οικογένειας στα φτωχά στρώματα της Πρώιμης Νεότερης Δύσης. Περισσότερο από το 75% των φτωχών του Μπορντώ κατοικούσαν σε ένα δωμάτιο, ενώ στη Λυών της ίδιας περιόδου, το μέσο εμβαδόν για τις κατοικίες των φτωχών δεν ξεπερνούσε τα 30 τετραγωνικά μέτρα. Στο Παρίσι των αρχών του 18ου αιώνα, το 57% των τεχνιτών και το 41% του υπηρετικού προσωπικού μοιράζονταν ένα δωμάτιο με τις οικογένειές τους. Σε πολλές πόλεις της Δύσης (ιδιαίτερα στα ραγδαία αναπτυσσόμενα κατασκευαστικά κέντρα) η **κάθετη κοινωνική διαστρωμάτωση** της κατοικίας (με τους φτωχότερους να κατοικούν στα ημιυπόγεια και τις σοφίτες) παραχώρησε σταδιακά τη θέση της στην **οριζόντια**. Οι ιδιοκτήτες ακινήτων χώριζαν τους ορόφους σε μπροστινά και πίσω διαμερίσματα, εκχωρώντας τα τελευταία αποκλειστικά στη χρήση των φτωχών. **Συνολικά, ο μέσος διαθέσιμος χώρος κατά άτομο για τους φτωχούς της Πρώιμης Νεότερης Δύσης δεν ξεπερνούσε τα έξι**

τετραγωνικά μέτρα. Η υπερσυσσώρευση ατόμων κάτω από την ίδια ανεπαρκή στέγη, αποτελούσε βασική αιτία της κάκιστης υγιεινής των φτωχικών κατοικιών της εποχής.

Το ίδιο φαινόμενο συνωστισμού παρατηρήθηκε και στην αγροτική υπαίθρο, όπου οι φτωχότερες οικογένειες ήταν υποχρεωμένες να συμβιώνουν σε καλύβια ενός δωματίου, με αχυροσκεπή και πατημένη γη για δάπεδο. Μια τρύπα σε έναν τοίχο χρησίμευε για παράθυρο, ενώ μια άλλη στην οροφή για καπνοδόχος της επιδαπέδιας εστίας. Σε περιοχές της Σκωτίας και της Ουαλίας χρησιμοποιούνταν η πέτρα ως οικοδομικό υλικό, ενώ αποφεύγονταν η διάνοιξη τρύπας στην οροφή για τη διαφυγή των αναθυμιάσεων του μαγκαλιού, επειδή αυτό θεωρούνταν πως προκαλούσε απώλεια της θερμότητας του νοικοκυριού.

Πέρα από την πλήρη έλλειψη προσωπικού χώρου για κάθε μέλος της οικογένειας, οι κατοικίες των φτωχών της Δύσης χαρακτηρίζονταν και από σχεδόν ολοκληρωτική έλλειψη των απαραίτητων επίπλων και εργαλείων του νοικοκυριού, ενώ τα ελάχιστα διαθέσιμα ήταν πολύ χαμηλής ποιότητας. Οι απογραφές των περιουσιακών στοιχείων στις διαθήκες των φτωχών είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικές: Το 1700, η κληρονομιά που άφησε μια ηλικιωμένη χήρα στο μικρό βεσφαλικό χωριό του Altenhuffen αποτελούνταν από μια ετοιμοθάνατη αγελάδα, δύο ανέμες, ένα αδράχτι, μαύρα ρούχα κακής ποιότητας, μια μικρή χύτρα, ένα μικρό και παλιό φούρνο, μια παλιά κασέλα και ένα κρεβάτι σε κακή κατάσταση. Με το θάνατό του το 1776, ένας Γάλλος υφαντουργός άφησε στη χήρα του ένα ξύλινο τραπέζι, πέντε κουτάλια και οκτώ μολυβένια πηρούνια, έξη μπουκάλια, δύο δίσκους και τέσσερα πιάτα, δύο κρεβάτια και τέσσερα ζεύγη σεντονιών, καθώς και μια κασέλα με κουρελιασμένα ρούχα. Η όλη του περιουσία δεν ξεπερνούσε σε αξία τις 140 λίρες.

Οι απογραφές των φτωχικών νοικοκυριών για το σύνολο της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου φανερώνουν τη μεγάλη σημασία που έδιναν οι φτωχοί στην απόκτηση ή τον πολλαπλασιασμό των κρεβατιών. Τα άπορα στρώματα δαπανούσαν συγκριτικά μεγαλύτερο μέρος του εισοδήματός τους στην απόκτηση κρεβατιών, γεγονός που ωστόσο δεν αντέτρεπε τη μεγάλη έλλειψή τους: Συνήθως δύο άτομα μοιράζονταν ένα κρεβάτι, ενώ στο Μπορντώ του 16ου αιώνα το ένα πέμπτο των νοικοκυριών δεν είχαν καθόλου κρεβάτια. Πέρα από το περιζήτητο κρεβάτι, σημαντικότερο - και πολλές φορές μοναδικό - έπιπλο στο φτωχικό νοικοκυριό ήταν η ξύλινη κασέλα, ένδειξη της μεγάλης κινητικότητας των απόρων. Χαρακτηριστική τέλος για τις κοινωνικο-οικονομικές αντιλήψεις της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου ήταν η εκτίμηση του ατομικού ή οικογενειακού εισοδήματος, στη βάση του αριθμού των τζακιών ή των επιδαπέδιων εστιών. Σε πολλές πόλεις της Γερμανίας του 16ου αιώνα, η παντελής έλλειψη τζακιού ή οποιουδήποτε άλλου μέσου θέρμανσης θεωρούνταν απόδειξη απόλυτης ένδειας. Αντίστοιχα, τα ευπορότερα στρώματα ήταν υποχρεωμένα να πληρώνουν το «φόρο του τζακιού», υπολογισμένο με βάση τον αριθμό των τζακιών ανά οικογένεια. Αρκετά φτωχικά νοικοκυριά είχαν τζάκι ή έστω ένα μαγκάλι, στερούνταν όμως τα χρήματα για την αγορά καυσόξυλων, κάτι που κατέστησε την κλοπή ξυλείας ενδημική στα ασθενέστερα οικονομικά στρώματα της Πρώιμης Νεότερης Δύσης.

3.2 Διατροφή.

Η διατροφή των φτωχότερων στρωμάτων της αγροτικής υπαίθρου γνώρισε βαθμιαία επιδείνωση στη διάρκεια της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου: Από τα πρώτα χρόνια του 16ου αιώνα, αλλαγές στο καθεστώς της ιδιοκτησίας γης (με τη συρρίκνωση των μικρών οικογενειακών κλήρων και τη δημιουργία μεγάλων κτημάτων της νέας αστικής αριστοκρατίας) υποβίβασαν μεγάλο αριθμό φτωχών καλλιεργητών στο επίπεδο του μισθωτού αγροτοεργάτη. Την ίδια περίοδο, η εκτίναξη των τιμών των δημητριακών και άλλων βασικών ειδών διατροφής συρρίκνωσε την ήδη μικρή αγοραστική αξία των εισοδημάτων του αγροτικού προλεταριάτου, οδηγώντας πολλές οικογένειες στον υποσιτισμό, σχετιζόμενο όχι τόσο με την ποσότητα, αλλά ιδίως με την ποιότητα της καθημερινής διατροφής.

Το σιτάρι και το ψωμί από σιτάρι σχεδόν εξαφανίσθηκαν από το διαιτολόγιο των φτωχών, δίνοντας τη θέση τους στη σίκαλη, το κριθάρι και τη βρόμη. Τα φθηνότερα δημητριακά, μαζί με λαχανικά όπως τα πατζάρια, τα λάχανα, τα καρότα και τα κρεμμύδια, αποτελούσαν την αποκλειστική

καθημερινή τροφή (ζυμωμένα σε ψωμί, σε σούπα, ή χυλό) των χωρικών της Δύσης. Ορισμένες περιοχές, όπως η ορεινή Auvergne, συντηρούσαν τους πληθυσμούς τους αποκλειστικά με κάστανα κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Καταστροφικές σοδειές έφερναν πολλές κοινότητες αντιμέτωπες με το φάσμα της πείνας. Στην απελπισία τους, οι χωρικοί κατανάλωναν τους μισοσαπισμένους σπόρους δημητριακών που συνέλεγαν από τα πλημμυρισμένα χωράφια, εκθέτοντας τους εαυτούς τους σε τροφικές δηλητηριάσεις.

Πέρα από τα δημητριακά, οι φτωχοί χωρικοί της Δύσης είχαν τη δυνατότητα να καταναλώσουν μικρές ποσότητες γάλατος, αυγών και ελάχιστο κρέας (συνήθως με τη μορφή λαρδιού ή αποξηραμένου χοιρινού λίπους). Οι τροφές που ήταν πλούσιες σε βιταμίνες και πρωτεΐνη απουσίαζαν ωστόσο από το διαιτολόγιο των φτωχών, με εμφανή αποτελέσματα στην υγεία των αγροτικών κοινοτήτων. Ασθένειες σχετιζόμενες με αβιταμίνωση, όπως η **ραχίτις** και το **σκορβούτο** ενδημούσαν στις αγροτικές κοινότητες της Δύσης, ενώ σε ορισμένες περιοχές της Γαλλίας (ιδιαίτερα στο Velay και το Vivarais) οι περιηγητές συναντούσαν αγροτικές κοινότητες, τα μέλη των οποίων υπέφεραν μαζικά από κάποια μορφή αναπηρίας, απόρροια του διαρκούς υποσιτισμού τους. Η προσφυγή στην αποκλειστική κατανάλωση των φθηνότερων ποικιλιών δημητριακών μπορούσε να μειώσει το κόστος της οικογενειακής διατροφής κατά 50%, είχε ωστόσο μακροπρόθεσμα δυσμενείς επιπτώσεις στην υγεία και τη μακροζωία των χωρικών.

Η ίδια επιδείνωση χαρακτήρισε και τη διατροφή των φτωχών αστικών στρωμάτων, τα οποία επιπλέον εξαρτώνταν αποκλειστικά από την αγορά για την απόκτηση τροφής. Οι κατοικίες των φτωχών τεχνιτών είχαν ελάχιστο χώρο για την καλλιέργεια λαχανικών, ενώ το εξαντλητικό ωράριο τους απαγόρευε άλλες μορφές απασχόλησης. Η εκτίναξη των τιμών που σημάδεψε ολόκληρη την Πρώιμη Νεότερη Περίοδο συρρίκνωσε το εισόδημα των φτωχότερων εργαζόμενων κατά 50%, με αποτέλεσμα το μόνιμο υποσιτισμό των ασθενέστερων αστικών στρωμάτων. Ωστόσο, οι αστικές κοινότητες ήταν περισσότερο προετοιμασμένες να αντεπεξέλθουν σε περιόδους καταστροφικών σοδειών απ'ό,τι οι αγροτικές, εξαιτίας της ύπαρξης και λειτουργίας θεσμών κοινωνικής αρωγής. Τα άπορα στρώματα των αστικών κέντρων σπανίως αντιμετώπιζαν το φάσμα της πείνας - μόνιμη απειλή για τους χωρικούς - ωστόσο, η χορηγούμενη βοήθεια (διανομή συσιτίου ή δημητριακών) ποίκιλε ανάλογα με τις δυνατότητες της κάθε αστικής αρχής και την κοινωνικο-οικονομική συγκυρία: Στη διάρκεια του λιμού του 1491, οι αρχές της Νυρεμβέργης ήταν σε θέση να προσφέρουν στους άπορους της πόλης μια πλούσια διατροφή, αποτελούμενη από ψωμί, βούτυρο, αλάτι, κρέας, ψάρι, λαχανικά και κρασί. Το 1529, η απροθυμία ή αδυναμία των αρχών της Λυών να συνδράμουν τα χειμαζόμενα φτωχότερα στρώματα, οδήγησε στη μεγάλη επισιτιστική εξέγερση της *Grande Rebeyne*.

Οι αστικές αρχές όπως και τα ιδιωτικά ιδρύματα πρόνοιας συνήθως τροφοδοτούσαν τους άπορους τους με καρβέλια ψωμιού (τον 18ο αιώνα, ο κάθε δικαιούχος φτωχός της περιοχής της Aix-en-Provence ελάμβανε επτά καρβέλια του μισού κιλού εβδομαδιαίως). Μια ιδέα για τη σύνθεση της χορηγούμενης τροφής των φτωχών στα ιδρύματα πρόνοιας μας δίδει το διαιτολόγιο του Νοσοκομείου **Saint Bartholomews** του Λονδίνου για το έτος 1687: Οι τρόφιμοι λάμβαναν σε ημερήσια βάση 283,5 γραμμάρια σιταρένιου ψωμιού, ενάμιση λίτρο μπίρα και ένα λίτρο σούπα, χυλό ή βραστό γάλα. 170 γραμμάρια κρέατος χορηγούνταν κατ'άτομο κάθε Δευτέρα, Τρίτη, Πέμπτη και Παρασκευή, ενώ τις υπόλοιπες ημέρες χορηγούνταν ως υποκατάστατα τυρί και βούτυρο. Σύμφωνα με μια ευρεία αποτίμηση των διαιτολογίων των πτωχοκομείων και ασύλων της περιόδου 1500-1800, η ημερήσια θερμιδική πρόσληψη των τροφίμων κυμαινόταν από τις 1.700 ως τις 5.000 θερμίδες.

3.3 Ένδυση.

Τα ρούχα των φτωχών κατασκευάζονταν συνήθως από τραχύ μάλλινο ύφασμα, από λινάρι ή και καννάβι για τους φτωχότερους. Πέρα από τα ρούχα που οι ίδιοι οι φτωχοί κατασκεύαζαν για τους εαυτούς τους, σεβαστό ποσοστό του ρουχισμού τους (ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα) προερχόταν από δωρεές ή από καταστήματα πώλησης μεταχειρισμένων. Οι δαπάνες για την ένδυση ακολουθούσαν εκείνες για τη διατροφή και τη θέρμανση της οικογένειας και κυμαίνονταν κατά κανόνα σε χαμηλά επίπεδα: Το 1560, ο οργανισμός κοινωνικής πρόνοιας του Στρασβούργου εκτιμούσε το ύψος της

δαπάνης για το ρουχισμό των δικαιούχων φτωχών στα 3 φλορίνια κατ'άτομο ετησίως, ενώ, στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, το Ταμείο Πρόνοιας της Αυγούστας δαπανούσε το 10,7% των κεφαλαίων του στο ρουχισμό των φτωχών. Οι σωζόμενες απογραφές των υπαρχόντων των φτωχών μαρτυρούν την απλότητα του ρουχισμού τους: Επιπλέον, οι περιφερόμενοι φτωχοί ήταν υποχρεωμένοι να φορούν ολόκληρο το ρουχισμό τους, όχι μόνο για να προφυλαχθούν από το ψύχος, αλλά επειδή αδυνατούσαν να τον φυλάξουν σε κάποια ντουλάπα ή κασέλα, στα πανδοχεία ή στα άσυλα που τους προσέφεραν προσωρινό κατάλυμα. Συνήθεις είναι οι περιγραφές αξιολύπητων, ρακένδυτων ή και ημίγυμνων ζητιάνων που εκλιπαρούσαν ελεημοσύνη στους δρόμους και στα σοκάκια των πόλεων. Η γύμνια των φτωχών συνιστούσε έκφραση της απόλυτης ένδειας σύμφωνα με την παραδοσιακή χριστιανική αντίληψη, τους καθιστούσε όμως και ύποπτους - και γι'αυτό θύματα της αποστροφής των πολιτών - για τη διάδοση μολυσματικών νόσων. Πέρα από τους φτωχούς των πόλεων, άλλες ομάδες στο περιθώριο της κοινωνίας (όπως οι μικρο-κακοποιοί), είχαν επιλέξει τη ρακένδυτη ή και εξωτική εμφάνιση (πανωφόρια βαμένα με έντονα χρώματα, περίτεχνα καπέλα, κλπ) για να διατρανώσουν τον αντικομφορμισμό και την απειθαρχία τους.

Ασχετα από το ποιόν των ρακένδυτων απόρων, η υποχρέωση ένδυσης των γυμνών θεωρούνταν ύψιστο χριστιανικό καθήκον στις κοινωνίες της Πρώιμης Νεότερης Δύσης, καθολικές και προτεσταντικές. Η Εκκλησία, οι αστικές αρχές και οι λαϊκές αδελφότητες αναλάμβαναν το έργο της ένδυσης των απόρων της πόλης, διοργανώνοντας εράνους και «ντύνοντας» τους φτωχούς σε ειδικές πανηγυρικές τελετές, όπως αυτή της αδελφότητας Santa Maria y San Julian στην ισπανική Zamora. Οι αρχές του προτεσταντικού Μπρονττώ του 17ου αιώνα εκδήλωσαν το ίδιο έντονο ενδιαφέρον για την ένδυση των φτωχών, όχι ως πράξη φιλανθρωπίας, αλλά επειδή θεωρούσαν τον ευπρεπισμό τους απαραίτητη προϋπόθεση για την εύρεση εργασίας. Πολλά από τα κοινωφελή ιδρύματα (νοσοκομεία, πτωχοκομεία, ορφανοτροφεία, κ.α.) συνήθιζαν να ντύνουν τους τροφίμους τους ομοιόμορφα και να τους επιδεικνύουν διοργανώνοντας παρελάσεις στην πόλη (συνήθεια ιδιαίτερα διαδεδομένη στις γαλλικές πόλεις Troyes, Μασσαλία και Montpellier). Στη Νυρεμβέργη του 16ου αιώνα, οι περίπου 100 τρόφιμοι του ιδρύματος Pfinzing παρελάσαν στους δρόμους της πόλης, ντυμένοι με τις ολόλευκες στολές τους, προσφορά του ιδρύματος. Η ομοιόμορφη ένδυση των φτωχών (πρακτική που ακολουθήθηκε και για τους έγκλειστους στα αναμορφωτήρια) τους καθιστούσε άμεσα αντιληπτούς στις κοινότητες και προπαγάνδιζε την αγαθοεργία των αρχών.

4. Συστήματα αλληλοβοήθειας των φτωχών.

Σε περιόδους οξείας επιδείνωσης των χρονίων προβλημάτων τους, οι εργαζόμενοι φτωχοί της Πρώιμης Νεότερης Δύσης προσέφευγαν καταρχήν σε δικούς τους μηχανισμούς αλληλοϋποστήριξης. Οι μηχανισμοί αυτοί στηρίζονταν σε κοινωνικά δίκτυα «αντιμετώπισης κρίσεων», με τη σειρά τους θεμελιωμένα επάνω στη φιλία, τη συγγένεια (αίματος και επαγγελματική) και τη γειτνίαση. Τα δίκτυα αλληλοβοήθειας των φτωχών, βασισμένα στην αρχή της **αμοιβαιότητας**, χαρακτηρίζονταν πάντοτε από μια ισορροπία αναγκών και πόρων (ισοτιμία σχέσεων). Στα πλαίσια αυτών των δικτύων κοινωνικής αλληλεγγύης, ο βαρύνων ρόλος του διευρυμένου πολυκλαδικού νοικοκυριού έχει αναθεωρηθεί σημαντικά από την πρόσφατη ιστορική έρευνα. Καταρχήν, το μέγεθος - όχι όμως και η σύνθεση - των νοικοκυριών των εργαζόμενων φτωχών της περιόδου μεταβαλόταν συνεχώς, ανάλογα με τις περιστάσεις: Οι ηλικιωμένοι και αρκετά από τα μικρά παιδιά πεθαίνουν, άνδρες και γυναίκες χηρεύαν και ξαναπαντρεύονταν, ενώ οι νεαροί απόγονοι εγκατέλειπαν την οικογενειακή εστία, ευθύς μόλις θεωρούνταν ικανοί για εργασία. Αντίστοιχα, νέα μέλη προσκολλούνταν στον αρχικό πυρήνα, συνήθως παρακινημένα από οικονομική αναγκαιότητα. Απογραφές φτωχικών νοικοκυριών της Αγγλίας του 16ου αιώνα δείχνουν πως οι οικογένειες των φτωχών συνήθιζαν να παίρνουν στο σπίτι ενοίκους, οι οποίοι συμπλήρωναν με το εισόδημα ή την εργασία τους τα πενιχρά έσοδα του νοικοκυριού. Πολλά νοικοκυριά, συνήθως ηλικιωμένων φτωχών, έπαιρναν ανήλικα ορφανά, κάτι που εξηγεί το παράδοξο της καταγραμμένης στις πηγές ύπαρξης «υπηρετών».

Στοιχεία από την Αγγλία του 17ου αιώνα φανερώνουν μια ελαφρή αριθμητική υπεροχή των διευρυμένων νοικοκυριών (με περισσότερες από μια οικογένεια) στις τάξεις των δικαιούχων κοινωνικής πρόνοιας. Αυτό οφειλόταν κύρια στο ότι οι ηλικιωμένες φτωχές χήρες περνούσαν το υπόλοιπο της ζωής τους στα σπίτια των παντρεμένων παιδιών τους. Από την άλλη, η ύπαρξη πολλών ενοίκων, μη αναγκαστικά σχετιζόμενων με δεσμούς συγγένειας, υπό την ίδια στέγη, φανερώνει πως τα φτωχικά νοικοκυριά βασίζονταν περισσότερο στη συλλογικότητα παρά στη συγγένεια. Οι εργαζόμενοι φτωχοί της Πρώιμης Νεότερης Δύσης στηρίζονταν για την επιβίωσή τους σε μια διευρυμένη συγγενική αλληλεγγύη, παρά στη συνδρομή των γειτόνων ή κοινοτικών θεσμών, όπως οι συντεχνίες και οι αδελφότητες.

Το νομικό πλαίσιο ρύθμισης των οικογενειακών σχέσεων στο σύνολο των χωρών της Δύσης όριζε πως οι απόγονοι ήταν οικονομικά υπεύθυνοι για τη συντήρηση των απόρων συγγενών και ιδιαίτερα των ηλικιωμένων γονέων τους. Ο σημαντικός ρόλος που έπαιζαν οι συγγενείς στα ενοριακά συστήματα κοινωνικής πρόνοιας είναι ιδιαίτερα ανάγλυφος στις πηγές. Οι αρχές περίμεναν από τις οικογένειες των φτωχών να αναλάβουν οι ίδιες το βάρος της συντήρησής τους, εξαιρώντας μόνο τις πολύτεκνες και πλέον άπορες οικογένειες. Ωστόσο, η πρακτική της οικογενειακής συντήρησης είχε και μια χρησιμοθηρική διάσταση, κύρια την προσμονή οικονομικού κέρδους μέσα από την κληρονομιά του πάσχοντα. Πολλές είναι οι περιπτώσεις απογόνων που αναλάμβαναν να συντηρήσουν τους ηλικιωμένους ή άρρωστους γονείς, κρατώντας παράλληλα ημερολόγιο του ημερήσιου κόστους συντήρησής τους. Στις κοινότητες της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου, η συγγένεια παρείχε το πρώτο δίκτυο κοινωνικής προστασίας για τα άπορα στρώματα. Η έλλειψη συγγενών στη γειτονιά ή ευρύτερα στην τοπική κοινότητα, οδηγούσε πολλές άπορες οικογένειες στην αναζήτηση άλλων δικτύων κοινωνικής προστασίας, όπως οι φίλοι, οι γείτονες ή οι εργοδότες.

Πέρα από τους εξ αίματος συγγενείς, οι άπορες οικογένειες στις περισσότερες δυτικές χώρες της περιόδου συνήθιζαν να επιλέγουν πνευματικούς γονείς (νονούς) για τα παιδιά τους από ανώτερα στρώματα, δίνοντας προφανώς μεγαλύτερη έμφαση στην κοινωνικο-οικονομική, παρά στην πνευματική διάσταση της συγγένειας. Ορισμένες διαθήκες που κληροδοτούσαν κάποια μικρο-ποσά σε πνευματικά παιδιά δείχνουν πως ορισμένοι νομοί θεωρούσαν την *compaternitas* σχέση κοινωνικής αλληλεγγύης. Παραμένει ωστόσο ανεξακρίβωτο το κατά πόσο ο θεσμός του πνευματικού πατέρα αναδείχθηκε σε πυρήνα ενός δικτύου κοινωνικής αλληλεγγύης για τα άπορα στρώματα της Δύσης.

Εξίσου σημαντικές για τη δημιουργία «δικτύων αντιμετώπισης κρίσεων» για τα άπορα στρώματα - και ανεξάρτητες από δικούς τους σχεδιασμούς - ήταν οι σχέσεις αλληλεγγύης που αναπτύσσονταν στο εσωτερικό των επαγγελματιών, ιδιαίτερα σε επαγγελματικές κατηγορίες με έντονο κορπορατιστικό χαρακτήρα, όπως οι συντεχνίες. Στο εσωτερικό του εργαστηρίου - ιδιαίτερα αν δεν υπήρχε μεγάλη κοινωνική απόσταση ανάμεσα στον αρχιμάστορα και τους βοηθούς του - ο μαθητευόμενος ή ο βοηθός τεχνίτης μπορούσαν να προσδοκούν στη συμπαράσταση του εργοδότη, ενώ σε πολλές περιπτώσεις ήταν ενταγμένοι στην οικογένεια του αρχιμάστορα. Οι στενοί δεσμοί που ανέπτυσαν μεταξύ τους οι τεχνίτες των αστικών κέντρων συγκροτούσαν δίκτυα κοινωνικής προστασίας για όσους είχαν ανάγκη, είτε λόγω ασθένειας ή ηλικίας, είτε λόγω της οικονομικής τους δυσπραγίας. Παρόμοιες σχέσεις, βασισμένες όμως στον τόπο (εμπορικός δρόμος, αγορά) και όχι στον μικρόκοσμο του καταστήματος, εμφανίζονται και στους εμπορευόμενους. Στις καθολικές χώρες, οι λαϊκές θρησκευτικές αδελφότητες επέκτειναν με το έργο τους το δίκτυο κοινωνικής αλληλεγγύης των συντεχνιών, αγκαλιάζοντας το σύνολο των «άξιων» φτωχών των κοινοτήτων τους.

Η τρίτη μεγάλη αστική επαγγελματική κατηγορία, το υπηρετικό προσωπικό, είχε αναπτύξει επίσης ισχυρούς δεσμούς κοινωνικής αλληλεγγύης με τους εργοδότες. Οι υπηρέτες των πλουσιότερων σπιτιών θεωρούνταν οι πιο «άξιοι» από τους φτωχούς της πόλης, εξαιτίας της μακροχρόνιας προσήλωσης και της αφοσίωσης που επιδείκνυαν στους εργοδότες τους. Στην ιταλική Σιέννα, στο διάστημα 1400-1800, οι δωρεές προς υπηρέτες μέσα από διαθήκες ευπόρων πολιτών αυξήθηκαν από 3,7 στο 9,1%. Από τα μέσα του 17ου αιώνα, οι προσφορές προς υπηρέτες είχαν ξεπεράσει σε όγκο το σύνολο των φιλανθρωπικών προσφορών προς τους φτωχούς της πόλης.

Παρόμοιες σχέσεις αλληλεγγύης παρατηρούνταν - σε μικρότερο πάντως βαθμό - και στις λιγότερο εύπορες οικογένειες τεχνιτών.

Στις αγροτικές κοινότητες, αντίστοιχα δίκτυα κοινωνικής προστασίας αναπτύσσονταν ανάμεσα στους φτωχούς καλλιεργητές και αγροτοεργάτες και στους εργοδότες κτηματίες. Γαλλικές και αγγλικές πηγές πιστοποιούν πως οι φτωχοί εργαζόμενοι της υπαίθρου μπορούσαν να προμηθευθούν τα δημητριακά σε χαμηλότερες τιμές από τον εργοδότη. Σε πολλές περιπτώσεις εξάλλου, οι εργαζόμενοι όσο και οι εποχιακοί αγροτοεργάτες, μπορούσαν να δανεισθούν τις αναγκαίες για τη συντήρηση των οικογενειών τους ποσότητες δημητριακών, με αντίτιμο την υποχρέωση μελλοντικής εργασίας τους. Τόσο στις αγροτικές, όσο και στις αστικές κοινότητες, το χαμηλό εισόδημα των φτωχότερων οικογενειών - με τη βία επαρκές για τη διατροφή τους - σήμαινε πως οι φτωχοί καθυστέρουσαν σε μόνιμη βάση την καταβολή του ενοικίου της κατοικίας ή του κτήματός τους. Τα νοσοκομεία και άλλα κοινωφελή ιδρύματα που είχαν ακίνητη περιουσία, αντιμετώπιζαν συνήθως μεγάλες καθυστερήσεις στην καταβολή των ενοικίων από τους άπορους ενοίκους τους. Στην αγροτική ύπαιθρο, οι καλλιεργητές μπορούσαν να συνάψουν πολυετή δάνεια με τους πιστωτές-ιδιοκτήτες γης (πρακτική συνήθη σε όσους χωρικούς μοιράζονταν τη σοδειά με τους κτηματίες, όπως οι Γάλλοι *métayers*) ή και - στην περίπτωση των μικρο-ακτημόνων - να πωλήσουν το τιμάρειό τους στον πιστωτή, ο οποίος στη συνέχεια θα τους το ενοικίαζε, πολλές φορές με ιδιαίτερα ευνοϊκούς όρους. Αλληπάλληλες καταστροφικές σοδειές σήμαιναν συνήθως την καθυστέρηση της αποπληρωμής του χρέους, στα πλαίσια μιας σιωπηρής συμφωνίας μεταξύ πιστωτών και οφειλετών.

Τόσο στα αστικά, όσο και στα αγροτικά δίκτυα κοινωνικής προστασίας, η φιλία έπαιζε ιδιαίτερα βαρύνοντα ρόλο. Σωζόμενες απογραφές φτωχών της Πρώιμης Νεότερης Δύσης φανερώνουν την ενεργό παρεμβολή του φιλικού κύκλου στη συντήρηση των αναξιοπαθούντων. Οι φίλοι βοηθούσαν συνεισφέροντας χρήματα, περιθάλπτοντας στο σπίτι τους τον άρρωστο φτωχό, ή και υπογράφοντας αιτήσεις στις αρχές για τη χορήγηση πιστοποιητικών απορίας (που συνήθως συνοδεύονταν αυτόματα από εισδοχή του φτωχού στο τοπικό νοσοκομείο). Εξίσου σημαντικός φαίνεται πως ήταν ο ρόλος της γειτονιάς στην αντιμετώπιση οξέων προβλημάτων διαβίωσης των απόρων μελών της. Οι συνοικίες της Πρώιμης Νεότερης Δύσης είχαν έντονα ανεπτυγμένη κοινωνική αλληλεγγύη, γεγονός που και πάλι διαφαίνεται στις διάφορες δωρεές προς γειτόνους, όπως μνημονεύονται σε διαθήκες. Η συνδρομή των γειτόνων σε καιρό δυστυχίας και κυρίως σε καιρό αρρώστειας (ιδιαίτερα στις επιδημίες, όπου οι μολυσμένοι συνήθως εγκαταλείπονταν στα σπίτια τους) μπορούσε να αποβεί καθοριστική.

5. Εκδηλώσεις κοινωνικής απειθαρχίας.

5.1 Φτώχεια και εγκληματικότητα.

Για τις εκκλησιαστικές όσο και για τις κοσμικές αρχές, η φτώχεια συνοδευόταν πάντοτε από την αμαρτία και την εγκληματικότητα. Πλάι στον ιδεότυπο του Χριστού-επαίτη, πολλοί συγγραφείς της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου έβλεπαν στους φτωχούς την προσωποποίηση του διαβόλου. Τόσο στις καθολικές, όσο και στις προτεσταντικές κοινωνίες, η φτώχεια και η «οκνηρία» θεωρούνταν κατεξοχήν διαφθορείς της ανθρώπινης ψυχής. Φυλλάδιο της Αδελφότητας του Ιερού Μυστηρίου στην Τουλούζη των αρχών του 17ου αιώνα περιγράφει τους υλικούς και πνευματικούς κινδύνους που απέρρεαν από τη φτώχεια:

Αυτοί [οι φτωχοί] ζουν εκός Εκκλησίας, μέσα στη βλασφημία και ενάντια στο Θεό... ποτέ δεν συμμετέχουν στη θεία λειτουργία και ποτέ δεν προσεύχονται... Οι ζητιάνοι που ζουν εδώ στην πόλη, κάμποι για περισσότερα από δέκα χρόνια, διαφθείρουν τους οικοδεσπότες τους με την αμαρτία και την ελευθεριότητά τους... Ασκώντας φιλανθρωπία κάνουμε περισσότερο κακό παρά καλό, επειδή φαίνεται πως... με αυτό τον τρόπο συντηρούμε ένα δίκτυο ανήμπορων, κρασσοπατέρων, μοιχών, κακούργων, κλεφτών και ληστών, με λίγα λόγια ένα δίκτυο αμαρτίας.

Με την εκτίναξη του αριθμού των φτωχών από τα τέλη του 15ου και τις αρχές του 16ου αιώνα, η κοσμική νομοθεσία άρχισε να διακρίνει ανάμεσα στους «άξιους» (όπως τα παιδιά, οι ηλικιωμένοι, οι άρρωστοι και οι ανήμποροι) και στους «ανάξιους φτωχούς», εκφράζοντας την άρνηση των αρχών να αναγνωρίσουν την ανεργία ως επαρκή αιτία για τη διόγκωση της επαιτείας. Ολοι όσοι θεωρούνταν ικανοί προς εργασία και ζητιάνευαν αντιμετώπισαν πειθαρχικά μέτρα, πέρα από το θεσμικό αποκλεισμό τους από την κοινωνική πρόνοια. Στη διάρκεια του 16ου και του 17ου αιώνα, οι περιφερόμενοι άστεγοι και άκληροι «ανάξιοι» φτωχοί αντιμετωπίστηκαν ως δυνάμει υποκινητές κοινωνικών ταραχών, ενώ ο περιθωριακός τρόπος ζωής τους ταυτίστηκε με την άνοχη του εγκλήματος. Η σύνδεση της επαιτείας με το έγκλημα κατέστη κοινός τόπος στη συνείδηση της εξουσίας, τοπικής και εθνικής.

5.2 Οι περιπλανώμενοι επαίτες.

Οι χιλιάδες περιπλανώμενοι επαίτες που κατέκλυζαν τα αστικά κέντρα της Δύσης άρχισαν να αντιμετωπίζονται ως κοινωνική απειλή και μίσημα από τις τοπικές κοινότητες. Ρακένδυτοι και βρωμεροί, κυκλοφορούσαν άσκοπα στους δρόμους και μπορούσαν να υποπέσουν σε οποιοδήποτε αδίκημα, εφόσον τους δινόταν η αφορμή. Πέρα από τους περιπλανώμενους επαίτες, οι κοινωνίες του 15ου και 16ου αιώνα γνώριζαν και πλήθος άλλων περιφερόμενων ξένων, όπως οι πλανόδιοι θεραπευτές, οι τροχιστές μαχαιριών, οι διάφοροι θίασοι και ακροβάτες· ωστόσο, μόνον οι επαίτες στιγματιζόνταν και περιθωριοποιούνταν από τις κοινότητες. Η γενική κατακραυγή εναντίον τους θεμελιωνόταν και πάλι στη διάκριση του «άξιου» από τον «ανάξιο» φτωχό. Οι περιπλανώμενοι επαίτες θεωρούνταν υπεύθυνοι για την κακοδαιμονία τους ενώ, από τα τέλη του 15ου αιώνα, άρχιζαν να αντιμετωπίζονται και ως κοινοί απατεώνες, εκμεταλλευτές της φιλανθρωπίας των χριστιανών.

Η εντατικοποίηση των διώξεων των περιπλανώμενων επαίων στη διάρκεια της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου, με κορύφωση στον 18ο αιώνα, πιστοποιεί εν μέρει μια ανάλογη αύξηση του αριθμού τους στο σύνολο της Δύσης. Η αποσπασματικότητα των πηγών, όπως και η ρευστότητα του χαρακτηρισμού «περιπλανώμενος επαίτης» - ανάλογα με τις κοινωνικές συγκυρίες της κάθε χώρας και εποχής - συσκοτίζουν μεγάλο μέρος της πραγματικότητας, δεν παύουν όμως να παραμένουν ενδεικτικές του προβλήματος, όπως και της απόπειρας πάταξης της κινητικότητας των επαίων: Την επαύριο των μεγάλων αναταραχών στο Βορρά της χώρας (1570-71), εκατοντάδες περιπλανώμενοι επαίτες συνελήφθησαν από τις αγγλικές αρχές. Εξήντα χρόνια αργότερα, αναφορές στο Βασιλικό Συμβούλιο (*Privy Council*) πληροφορούσαν για τη σύλληψη περίπου 25.000 περιπλανώμενων επαίων σε 31 κομητείες του βασιλείου, στο διάστημα 1631-1639. Σωζόμενες στατιστικές για την Αγγλία και τη Γαλλία του τέλους του 18ου αιώνα πιστοποιούν την κορύφωση του προβλήματος: Στην Αγγλία της δεκαετίας του 1770, 3.000 έως 4.000 περιπλανώμενοι επαίτες κλείνονταν κάθε χρόνο σε αναμορφωτήρια (*houses of correction*), ενώ ο αντίστοιχος αριθμός για τη Γαλλία κυμαινόταν μεταξύ των 10.000 και 13.000 συλλήψεων, κάτι που καταδεικνύει τη μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα της γαλλικής αστυνομίας στην εφαρμογή των νόμων εναντίον της κινητικής επαιτείας. Τα νούμερα ωστόσο είναι εν μέρει παραπλανητικά, γιατί συνδέονται με περιόδους έξαρσης του προβλήματος.

Τα δικτυακά αρχεία φανερώνουν μια μεγαλύτερη κινητικότητα των περιπλανώμενων επαίων σε σχέση με τους μετανάστες και τους περιφερόμενους μεροκαματιάρηδες: Σύμφωνα με αγγλικές μελέτες, οι μαθητευόμενοι και βοηθοί τεχνίτες δεν καλύπταν αποστάσεις μεγαλύτερες των 40 μιλίων, ενώ το 70% των επαίων κάλυπταν μεγαλύτερες αποστάσεις και ένα 22% ξεπερνούσαν τα 100 μίλια. Οι σωζόμενες στατιστικές για τον 16ο και 17ο αιώνα μαρτυρούν επίσης πως η κινητική επαιτεία αποτελούσε αποκλειστικά απόκτημα των νεαρών ηλικιών: Στην Αγγλία των Τυδώρ και των Στιούαρτ, οι περιπλανώμενοι επαίτες κάτω των 21 χρονών έφθαναν το 67% του συνόλου για την περίοδο 1570-1622, και το 47% για την περίοδο 1623-39. Αναλογα είναι τα στοιχεία για την ηπειρωτική Ευρώπη.

Αλλα στοιχεία που μας δίνουν οι πηγές, σχετιζόμενα με το επαγγελματικό παρελθόν των περιπλανώμενων επαίων, φανερώνουν το διογκούμενο πρόβλημα της **ανεργίας** που αντιμετώπιζαν αρκετοί κλάδοι: Αγγλικές μελέτες της επαγγελματικής προέλευσης των περιφερόμενων απόρων του

16ου και 17ου αιώνα, δείχνουν πως, περίπου το ένα τρίτο των καταγεγραμμένων απόρων που μπορούσαν να επικαλεσθούν κάποιο επαγγελματικό παρελθόν, προέρχονταν από τους κλάδους των τροφίμων, της επεξεργασίας δέρματος, της υφαντουργίας και μεταλλουργίας, όπως και των ορυχείων και των οικοδόμων. Τουλάχιστον ένα τέταρτο ήταν υπηρετικό προσωπικό, μαθητευόμενοι τεχνίτες, μεροκαματιάρηδες και εποχιακοί εργάτες. Ενα πέμπτο ήταν μικρο-εμπορευόμενοι και γανωματήδες, και ένα δέκατο στρατιώτες και ναυτικοί. Ανάλογες είναι οι στατιστικές και για τη Βαυαρία του 18ου αιώνα, όπου κάνουν έντονη την παρουσία τους και επαγγέλματα της ψυχαγωγίας (ακροβάτες, γελωτοποιοί, κλπ), ο κόσμος των οποίων ήταν πολύ συγγενικός με αυτόν των περιφερόμενων επαιτών.

5.3 Κλοπή.

Οι κοινωνίες της Πρώιμης Νεότερης Δύσης δεν άργησαν να συνδέσουν την επαιτεία με την κλοπή. Η κλοπή δεν αποτελούσε βέβαια το μονοπώλιο των φτωχών (πολύ πιο επικίνδυνοι ήταν τις περισσότερες φορές οι γείτονες), ωστόσο οι κλοπές φτωχών ήταν συνήθως οι μόνες που κατέληγαν στα δικαστήρια, ιδιαίτερα αν είχαν διαπραχθεί από ξένους, περιπλανώμενους φτωχούς. Υπάρχει μια συσχέτιση της έξαρσης των κλοπών με περιόδους οικονομικής δυσπραγίας και κακών σοδειών, η οποία ωστόσο δεν μπορεί να αποτελέσει τη μόνη εξήγηση. Μέχρι τον 18ο αιώνα, όπου οι δικαστές επέδειξαν ένα μεγαλύτερο κοινωνιολογικό ενδιαφέρον για τους κατηγορούμενους, στοιχεία για την οικονομικο-κοινωνική κατάσταση των δικαζομένων για κλοπή απουσιάζουν ολότελα.

Μπορούμε ωστόσο να διακρίνουμε κατηγορίες «περιζήτητων» αγαθών από τους φτωχούς κλέφτες, που για τις πόλεις ήταν κατά κύριο λόγο ρουχισμός και εξαρτήματα ρουχισμού (παπούτσια, κουμπιά, κλπ) ενώ για την αγροτική ύπαιθρο τρόφιμα (αυγά, πουλερικά, γάλα, κρέας) και δημητριακά ή φρούτα. Κοινωνιολογικές μελέτες των δικαζομένων για κλοπή στο Παρίσι του 18ου αιώνα φανερώνουν ότι συχνά οι φτωχοί έκλεβαν από ομοίους τους, έδειχναν όμως ιδιαίτερη προτίμηση στους πανδοχείς και στους ενοίκους των πανδοχείων, όπως και στους πρόσκαιρους εργοδότες τους. Γεγονός πάντως είναι πως οι κοινότητες της Δύσης, αστικές και αγροτικές, δεν αντιμετώπιζαν την κλοπή των φτωχών ως ιδιαίτερη κοινωνική απειλή (τη θεωρούσαν μάλλον έκφραση κοινωνικού φθόνου). Ο φόβος των περιπλανώμενων επαιτών ήταν πολύ μικρότερος από αυτόν που ενέπνεαν οι πολλές ληστρικές συμμορίες της εποχής.

5.4 Λαθρεμπόριο.

Για τα άπορα στρώματα της Δύσης, ιδιαίτερα όσα κατοικούσαν σε παραμεθόριες περιοχές, το λαθρεμπόριο συνιστούσε μόνιμη πηγή πρόσθετου εισοδήματος, απόλυτα αναγκαίου για την επιβίωση των οικογενειών. Στις χώρες της Πρώιμης Νεότερης Δύσης, εξαιτίας και της ατελούς ανάπτυξης του κρατικού μηχανισμού, το λαθρεμπόριο αποτελούσε μian άλλη, υπόγεια οικονομία, απασχολώντας δεκάδες χιλιάδες ανθρώπους: Ο Υπουργός των οικονομικών του Λουβοδίκου ΙΔ΄ Jacques Necker (1732-1804) υπολόγιζε πως κάθε χρόνο παρουσιάζονταν στα δικαστήρια 2.300 άνδρες, 1.800 γυναίκες και περίπου 6.600 παιδιά με την κατηγορία της λαθρεμπορικής δραστηριότητας. Οι εκτιμήσεις του Necker υπολείπονταν κατά πολύ της πραγματικότητας: Μόνο στην παραμεθόρια περιοχή του δικαστηρίου του Laval, συνελλήφθησαν περισσότερα από 12.000 παιδιά, για λαθρεμπόριο άλατος. Το 1773 στην Αγγλία, μόνον το ένα τρίτο της καταναλωθείσας ετήσιας ποσότητας τσαγιού είχε εισαχθεί νόμιμα. Το λαθρεμπόριο είχε αναδειχθεί στο προσφιλέστερο «εθνικό σπορ».

Οι απόπειρες πάταξης του λαθρεμπορίου στο σύνολο των χωρών της Δύσης είχαν ελάχιστη επιτυχία, εξαιτίας της ανεπαρκούς οργάνωσης των αστυνομικών δυνάμεων και της διαφθοράς των τελωνειακών (το λαθρεμπόριο αποτελούσε καταρχήν μέσο πλουτισμού μεγάλων επιχειρηματιών, οι οποίοι εξασφάλιζαν έναντι αδρής αμοιβής τη διακριτικότητα των τελωνειακών). Οι μόνες συλλήψεις αφορούσαν περιπτώσεις εγγύων γυναικών και ανήλικων παιδιών. Οι επιβαλλόμενες ποινές ήταν ιδιαίτερα αυστηρές: Στη Γαλλία του 18ου αιώνα, η λαθρεμπορική μεταφορά καπνού και άλατος

επέφερε αρχικά ένα πρόστιμο 200 λιρών και, σε περίπτωση υποτροπής, νέο πρόστιμο και έξη χρόνια στις γαλέρες. Οι ποινές για τις γυναίκες και τα ανήλικα κορίτσια ήταν 100 λίρες ως πρώτο πρόστιμο, 300 λίρες και δημόσια μαστίγωση σε περίπτωση νέας σύλληψης και, τέλος, εκτόπιση στην τρίτη σύλληψη.

Πέρα από τις οργανωμένες συμμορίες λαθρεμπόρων (επικεφαλής των οποίων ήταν συνήθως ευυπόληπτοι έμποροι), το λαθρεμπόριο προσέλκυε ως μαγνήτης τα άπορα στρώματα: Στη Γαλλία του 18ου αιώνα, μερικά λαθραία κιλά αλατιού απέφεραν στους ανήλικους μεταφορείς εισόδημα 14 *sois*, ίσο με το ημερομίσθιο ενός αγροτοεργάτη. Το μεγαλύτερο ποσοστό των δικαζόμενων για λαθρεμπόριο ήταν μεροκαματιάρηδες, με δεύτερους τους απασχολούμενους στο εμπόριο και τις μεταφορές. Αξιοσημείωτη είναι και η μεγάλη συμμετοχή κληρικών, τις περισσότερες φορές για τη στήριξη των φτωχών ενοριτών τους. Ο θεμελιωτής του βρετανικού Μεθοδισμού John Wesley (1703-91) κατέβαλε έντονες προσπάθειες για να πείσει τους εφημέριους των περιοχών της Κορνουάλλης, του Sussex, του Cumberland και του Dover να εγκαταλείψουν το λαθρεμπόριο. Στη διάρκεια του 18ου αιώνα, οι οικογενειακές λαθρεμπορικές επιχειρήσεις των φτωχών της Δύσης εκτοπίστηκαν βαθμιαία από τις μεγάλες ένοπλες συμμορίες επαγγελματιών λαθρεμπόρων, εξέλιξη που είχε αντίκτυπο και στη λαϊκή θεώρηση της μορφής του λαθρέμπορου: Από εξιδανικευμένος ήρωας του λαού, μεταβλήθηκε πλέον σε κοινό ληστή.

5.5 Πορνεία.

Αν και πολλές από τις κοινές γυναίκες στις πρώιμες αστικές κοινότητες είχαν εκπέσει λόγω της βαθύτατης φτώχειας τους, η διασύνδεση της πορνείας με την ένδεια δεν αποτελεί μόνη εξήγηση, ιδιαίτερα αν αναλογισθούμε τον τεράστιο αριθμό απόρων γυναικών οι οποίες δεν κατέληξαν πόρνες. Η πορνεία άνθιζε στις τάξεις των απόρων γυναικών, ιδιαίτερα στα μεγάλα αστικά μητροπολιτικά κέντρα (Λονδίνο, Παρίσι, Βενετία, Νυρεμβέργη, πόλεις διαβόητες για τα πορνεία τους), ήταν όμως σχετικά χαμηλή στην επαρχία: Στη γαλλική επαρχία της Aix-en-Provence, για παράδειγμα, αναφέρονται μόνο τέσσερις περιπτώσεις πορνείας στο διάστημα 1773-1790. Αντίθετα, τα στοιχεία για το Montpellier δείχνουν μια έξαρση του φαινομένου. Στη Βενετία του 16ου αιώνα, το ίδρυμα αναμόρφωσης των πορνών *Santa Maria Maddalena delle Convertite* φιλοξενούσε 200 έως και 300 γυναίκες, αρκετές από τις οποίες όμως ήταν απλώς φτωχές γριές, που αδυνατούσαν να καταβάλλουν τα αυξημένα νοσήλεια σε άλλα, πιο αξιοπρεπή ιδρύματα.

Στοιχεία από γαλλικές πόλεις φανερώνουν πως, αντίθετα με τη λαϊκή θεώρηση της πόρνης ως παραστρατημένης αθώας χωριατοπούλας, οι περισσότερες από τις κοινές γυναίκες των αστικών κέντρων ήταν είτε εργάτριες, αντιμέτωπες με το αιφνίδιο φάσμα της ανεργίας, είτε άνεργες υπηρέτριες. Δείχνουν επίσης πως οι πόρνες συνήθως προέρχονταν γεωγραφικά από τις περιοχές που τροφοδοτούσαν τα αστικά κέντρα με εργατικό δυναμικό (Αλσατές και Λωρραίνες στο Παρίσι). Μια ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη μπορούσε επίσης να οδηγήσει εύκολα την ανύπανδρη νεαρή μητέρα στην πορνεία σαν «λύση ανάγκης» - που για τις περισσότερες φτωχές γυναίκες της Πρώιμης Νεότερης Δύσης απέβαινε τελικά μονόδρομος.

6. Στρατηγικές περιθωριοποίησης των φτωχών.

6.1 Στιγματισμός των φτωχών.

Από τον 12ο αιώνα, τα παπικά *Decreta* απαγόρευαν τη φιλανθρωπική ενίσχυση όλων όσων «ασκούσαν ανήθικα επαγγέλματα». Στην Πρώιμη Νεότερη Περίοδο, πέρα από τη διάκριση ανάμεσα σε «άξιους» και «ανάξιους» φτωχούς, καινοτόμος ήταν η απόπειρα των αρχών να περιγράψουν αναλυτικά τον τρόπο ζωής και τα ήθη όλων των κατηγοριών των «ανάξιων» φτωχών, σε μια προσπάθεια καταστατικού αποκλεισμού τους από την κοινοτική αλληλεγγύη. Τέτοια κριτήρια αναδύονται σε όλες τις νομοθεσίες περί φτωχών στις δυτικές πόλεις και τα περιφερειακά κράτη του 16ου και 17ου αιώνα. Στη προ-μεταρρυθμιστική Ζυρίχη, οι αρχές εφάρμοζαν ηθικά κριτήρια στην

κατάταξη των φτωχών της κοινότητας. Όταν η πόλη πέρασε στο καλβινιστικό στρατόπεδο, ο νόμος **Κοινωνικής Πρόνοιας** του 1520 διαχώριζε δύο κατηγορίες φτωχών: Πρώτη ήταν αυτή των «ευσεβών, έντιμων φτωχών...οι οποίοι επίσης ασκούσαν κάποιο επάγγελμα» και δεύτερη ήταν αυτή, η ακοινώνητη φύση των οποίων εκφραζόταν τόσο στη ρακένδυτη εμφάνισή τους, όσο και στην ανήθικη συμπεριφορά τους (λαγνεία, χαρτοπαιξία, απάτη). Ο **Νόμος περί Φτωχών** του 1525 προχωρούσε ακόμη περισσότερο, καθιστώντας τους «άξιους» φτωχούς **εμφανώς διακριτούς** μέσα στην κοινότητα:

Για να μπορούν να αναγνωρίζονται οι ντόπιοι φτωχοί, είναι υποχρεωμένοι να φέρουν δημόσια ένα ραμμένο ή μεταλικό σήμα, και εάν κάποιος αποκτήσει ξαφνικά πλούτη ή αγαθά που καθιστούν πλέον αχρείαστη την παροχή φιλανθρωπίας στο άτομό του, θα πρέπει να επιστρέψει το σήμα στους επιτηρητές της πόλης. Αν όμως κάποιος ήταν προηγουμένως άτομο κάποιας υπόστασης, ή άνδρες οι οποίοι επιθυμούν να εργασθούν αλλά χρειάζονται και ενίσχυση, τότε σε αυτούς επιτρέπεται να μη φορούν το σήμα.

Η δημοσιοποίηση των άξιων φτωχών τους καθιστούσε αυτόματα μόνους δικαιούχους της κοινωνικής πρόνοιας και της χριστιανικής αδελφικής αγάπης, τόσο στις καθολικές, όσο και στις προτεσταντικές κοινότητες. Ανάλογες πρακτικές επιβολής ενός διακριτικού σήματος στους φτωχούς των πόλεων είχαν εκδηλωθεί στη Γαλλία του 13ου αιώνα και στη Γερμανία του τέλους του 15ου αιώνα. Μόνον όσοι έφεραν το σήμα είχαν την άδεια να επαιτούν δημόσια, ενώ στη Σκωτία του 17ου αιώνα, η τοπική Εκκλησία χορηγούσε μαζί με τα σήματα και άδειες επαιτείας. Όταν αργότερα ορισμένες πόλεις ποινικοποίησαν εντελώς την επαιτεία, το διακριτικό σήμα αναγνώρισης φορούσαν πλέον οι χρόνιοι άνεργοι.

Ομως, από τον Υστερο Μεσαίωνα η τακτική της επιβολής διακριτικού σήματος σε ορισμένες κατηγορίες πολιτών έφερε έντονα το στοιχείο της αρνητικής κοινωνικής διάκρισης, επειδή είχε επεκταθεί και σε ομάδες στο περιθώριο των χριστιανικών κοινωνιών: Πόρνες, αιρετικοί, οι δήμιοι, οι λεπροί και οι Εβραίοι ήταν υποχρεωμένοι να φορούν ένα διακριτικό σήμα, δακτύλιο για τους Εβραίους, κίτρινο σταυρό για τους αιρετικούς, κουδουνάκια για τους λεπρούς και κίτρινο περιβραχιόνιο ή και κουδουνάκια για τις πόρνες. Η έντονη αρνητική φόρτιση της πρακτικής χορήγησης σημάτων προκάλεσε όπως ήταν φυσικά την αντίδραση ορισμένων απόρων. **Αντί για σημάδι της χριστιανικής αλληλεγγύης και της προστασίας της κοινότητας, το διακριτικό σήμα είχε καταστεί χαρακτηριστικό ηθικής έκπτωσης.** Πολλοί ήταν οι φτωχοί που ζητούσαν με αιτήσεις τους να εξαιρεθούν από το μέτρο, συναντώντας συνήθως την άρνηση των αρχών. Μόνη καταγραμμένη εξαίρεση η γερμανική αυτοκρατορική πόλη του Memmingen στον 16ο αιώνα, οι αρχές της οποίας άφηναν την τελική επιλογή στους τοπικούς φτωχούς. **Η εδραίωση της αρνητικής κοινωνικής φόρτισης του σήματος των «αξίων απόρων» σήμανε και το τέλος της διαμάχης ανάμεσα στις παραδοσιακές, εξιδανικευμένες θεωρήσεις της φτώχειας και στη νέα, επιθετική πολιτική στιγματισμού και περιθωριοποίησής της, όπως αυτή εμφανίσθηκε στα δυτικά αστικά κέντρα του 16ου και 17ου αιώνα.**

6.2 Πολιτικές κοινωνικής πρόνοιας στον 16ο αιώνα.

Στη διάρκεια των παραγμένων δύο πρώτων δεκαετιών του 16ου αιώνα, τα κείμενα των ουμανιστών (σημαντικότερη η πραγματεία του Ισπανού Juan Luis Vives *De Subventionem Pauperum*, Brugges, 1525) εξέφρασαν τη νέα κοινωνική αντίληψη της φτώχειας: Αυτή ταυτίσθηκε με την οκνηρία, τη δόλια αποφυγή της τίμιας εργασίας. Ο φτωχός συνιστούσε κοινωνικό μίσημα αλλά και κίνδυνο, έπρεπε να επανενταχθεί στην κοινωνία ως ισότιμο παραγωγικό μέλος, εξαναγκαζόμενος σε εργασία. Η επαιτεία έπρεπε να απαγορευθεί δια νόμου, ενώ η όλη υπόθεση της κοινωνικής πρόνοιας και αρωγής έπρεπε να ανατεθεί σε ένα κεντρικό γραφειοκρατικό όργανο. Οι απόψεις των ουμανιστών βρήκαν ισχυρούς συμμάχους στα κείμενα των πρωταγωνιστών της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης: Παρά τις μεταξύ τους διαφορές, οι Λούθηρος, Ζβίγγλιος και Καλβίνος υποστήριζαν από κοινού την ποινικοποίηση της επαιτείας, την καταναγκαστική εργασία των φτωχών και τη συγκεντροποίηση όλων των θεσμών κοινωνικής πρόνοιας, με στόχο τη χορήγηση των ελάχιστων επιδομάτων.

Στην περίοδο 1522-1545, πλειάδα Ευρωπαίων ηγεμόνων και αστικών κυβερνήσεων προχώρησαν σε ριζικές μεταρρυθμίσεις των πολιτικών τους κοινωνικής πρόνοιας. Βασικές αρχές της νέας πολιτικής των αστικών κέντρων ήταν α) η αυστηρή απαγόρευση της επαιτείας, β) ο εξαναγκασμός σε εργασία των ικανών απόρων, ανεξάρτητα από φύλο και ηλικία και γ) η υπαγωγή όλων των υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας σε ένα «γενικό ταμείο» (*Aumône générale, gemeinen kassen*). Οι κυβερνήσεις των γαλλικών πόλεων προχώρησαν περισσότερο, επιβάλλοντας στους ευπορότερους αστούς ένα «φόρο υπέρ φτωχών». Στο ίδιο πνεύμα κινήθηκαν και τα διατάγματα των μοναρχών των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών.

Η αναμόρφωση της πολιτικής κοινωνικής πρόνοιας στόχευε πρωτίστως στη μείωση της κινητικότητας των απόρων, περιορίζοντας τους φτωχούς στον τόπο διαμονής τους και εξαναγκάζοντάς τους σε εργασία. Χαρακτηριστική αυτού του πνεύματος είναι η περίφημη αγγλική Νομοθετική Πράξη «Περί Τεχνιτών» του 1563: Ορίζει ως ελάχιστο χρόνο απασχόλησης σε τριάντα διαφορετικά επαγγέλματα τον ένα χρόνο. Ο κάθε άπορος κάτω των τριάντα ετών, ο οποίος είχε απασχοληθεί στο παρελθόν σε κάποιο από αυτά τα επαγγέλματα, υποχρεούνταν να εργασθεί εκ νέου, με ημερομίσθιο που καθόριζε το ειρηνοδικείο. Οι ανειδίκευτοι άποροι, ηλικίας από δώδεκα έως εξήντα χρόνων, ήταν υποχρεωμένοι να εργασθούν στα κτήματα με τους ίδιους ακριβώς όρους.

Η συγκεντροποίηση των θεσμών κοινωνικής πρόνοιας επέτρεψε στις αστικές αρχές να επιβάλλουν ένα στενό έλεγχο του άπορου πληθυσμού, μέσα από τη λεπτομερή καταγραφή των στοιχείων όσων ζητούσαν κοινωνική προστασία. Οι απογραφές της εποχής δεν αντανakλούν τον πραγματικό αριθμό των φτωχών της κάθε πόλης, ενώ φανερώνουν μια κινητικότητα των δικαιούχων κοινωνικής αρωγής, η οποία σχετιζόταν με την κοινωνική, οικονομική και πολιτική κατάσταση της κάθε κοινότητας: Σε καιρό οικονομικής ύφεσης, ο φόβος της εξέγερσης οδηγούσε τις αρχές στην ενίσχυση των ανέργων τεχνιτών, με παράλληλη τη μείωση της παρεχόμενης βοήθειας σε άλλες κατηγορίες, όπως οι χήρες, οι ηλικιωμένοι, κ.α. Αντίθετα, σε καιρό οικονομικής ανάπτυξης, παρατηρούνταν μια δραστική περικοπή της παρεχόμενης βοήθειας σε πολλές κατηγορίες δικαιούχων, με στόχο την εξαναγκαστική επάνδρωση των νέων θέσεων εργασίας. Από την άλλη, η δημιουργία «κοινού ταμείου» αρωγής των φτωχών συναντούσε την αντίδραση των πλουσιότερων στοιχείων στις κοινότητες, επειδή ανέτρεπε την καθεστηκυία αντίληψη και πρακτική της φιλανθρωπίας (άμεση σχέση ευεργέτη-ευεργετούμενου). Χαρακτηριστικό είναι ότι η αντίδραση αυτή εκδηλώθηκε εντονότερα σε καθολικές, παρά προτεσταντικές περιοχές.

Σημαντική διάσταση της νέας πολιτικής πρόνοιας των αστικών κέντρων του 16ου αιώνα ήταν εξάλλου η σύνδεση της αρωγής με τον έλεγχο τόσο της κοινωνίας, όσο και της αγοράς εργασίας. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Λυών: Επειτα από τη Μεγάλη Εξέγερση (*Grande Rébellion*) του 1529, η θορυβημένη εμπορική ολιγαρχία προχώρησε στην ίδρυση ενός Ιδρύματος Κοινωνικής Πρόνοιας (*Aumône Générale*), με στόχο την καταγραφή των απόρων και τη συστηματική ενίσχυσή τους, για αποφυγή μελλοντικών επισιτιστικών κρίσεων. Στην περίοδο 1535-36, ο έμπορος Etienne Turquet, διευθυντής του Ιδρύματος, πρότεινε στην ολιγαρχία την εισαγωγή της μεταξουργίας στην πόλη και την εκμάθηση της τέχνης από τα παιδιά των τροφίμων του ιδρύματος. Το ίδρυμα νοίκιασε μερικά σπίτια και προσέλαβε Ιταλούς μεταξουργούς ως εκπαιδευτές. Με την ολοκλήρωση της εκπαίδευσής τους, οι άποροι μαθητές απασχολούνταν αμέσως στα διάφορα εργαστήρια μεταξουργίας που είχαν εγκαταστήσει στην πόλη ο Turquet και οι συνέταιροί του. Οι νέες αντιλήψεις περί κοινωνικής πρόνοιας των ανθρωπιστών και των πρωταγωνιστών της Μεταρρύθμισης συναρθρώθηκαν κατ'αυτόν τον τρόπο με τις απαιτήσεις του ραγδαία επεκτεινόμενου εμπορικού καπιταλισμού. Πέρα από τα ηθικά και ιδεολογικά τους κίνητρα - τη χριστιανική αλληλεγγύη στο συνάνθρωπο - οι αστικές ολιγαρχίες εργάζονταν συνειδητά για την ενίσχυση της οικονομικής ανάπτυξης των κοινοτήτων τους. Κατά συνέπεια, αντιμετώπιζαν τους τοπικούς φτωχούς και άκληρους ως πρόσθετο εργατικό δυναμικό, αναγκαίο για την ικανοποίηση των νέων, εξειδικευμένων αναγκών της παραγωγής.

Η εκστρατεία περιθωριοποίησης των «οκνηρών» και «επικίνδυνων» αγυρτών - όπως πλέον ονομάζονταν οι ικανοί προς εργασία φτωχοί - χρησιμοποίησε πολλά μέσα, με προεξάρχον αυτό της

δυσφήμισης. Ο περιπλανώμενος επαίτης έχασε την ανθρώπινή του αξιοπρέπεια και υποβιβάσθηκε σε ένα είδος αξιοκαταφρόνητου κατώτερου και χαμερπούς όντος. Η κοινωνική περιθωριοποίηση των περιπλανώμενων επαιτών εκφράσθηκε και στο σημασιολογικό πεδίο, με την εμφάνιση όρων όπως «κάθαρμα» (*rogue*) στην αγγλική και «αγύρτης» (*vagabond*) ή «απόβρασμα» (*canaille*) στην γαλλική γλώσσα. Οι προσβλητικοί αυτοί χαρακτηρισμοί ήταν τόσο ισχυροί που επέφεραν ποινικές κυρώσεις αν χρησιμοποιούνταν εναντίον ευυπόληπτων πολιτών.

Πέρα από την εκστρατεία δυσφήμισης, οι κοσμικές αρχές του 16ου και 17ου αιώνα προχώρησαν και σε σειρά ιδιαίτερα σκληρών μέτρων σωματικής τιμωρίας, ποινικοποιώντας τελικά την ανεξέλεγκτη και κινητική επαιτεία. Φυλάκιση, μαστίγωμα, δημόσια έκθεση στη χλεύη της κοινότητας και το ιδιαίτερα ειδικό μέτρο του σημαδέματος (με πυρωμένο σίδερο στον ώμο ή στο στήθος, ή με τη διάτρηση των λοβών των αυτιών) έγιναν νόμος στο σύνολο σχεδόν των δυτικών χωρών του 17ου αιώνα. Η αποτελεσματικότητά τους εναντίον της επέκτασης της φτώχειας και, βέβαια, της κινητικής επαιτείας, είναι αμφισβητήσιμη, ωστόσο παρείχαν στις κυβερνήσεις απτές αποδείξεις της «επιτυχούς» εκστρατείας τους εναντίον των ανάξιων φτωχών ενώ, με τον στιγματισμό δια βίου, οδηγούσαν τους συλληφθέντες επαίτες στην καταναγκαστική περιθωριοποίηση από την κοινωνία.

6.3 Διαχωρισμός και εκτόπιση.

Παράλληλα με το στιγματισμό, η νέα αντιμετώπιση των επαιτών ως κακοποιών και ταραχοποιών στοιχείων επέφερε βαθμιαία και τη χωροταξική απομόνωσή τους από το «εύρωστο» τμήμα της κοινωνίας. Μέχρι τον 16ο αιώνα, ο διαχωρισμός τμήματος του κοινωνικού σώματος και ο περιορισμός του σε συγκεκριμένο τομέα της πόλης αφορούσε μόνο τους Εβραίους της Δύσης και, νωρίτερα στη Γαλλία, τους λεπρούς. Ο χωροταξικός περιορισμός των «ανάξιων» φτωχών και επαιτών προτεινόταν από πολλές πλευρές, ωστόσο η εφαρμογή του παρέμενε σποραδική και ατελής. Παρ'όλα αυτά, κάποιες πόλεις ήδη είχαν ορίσει έναν τομέα, συνοικία ή ενορία, για τη συγκέντρωση των κοινωνικά ανεπιθύμητων στοιχείων: Στο Τολέδο του 16ου αιώνα, οι αρχές περιόριζαν τις πόρνες, τους πάσχοντες από μολυσματικές νόσους και τους επαίτες στην ενορία του Αγίου Ισίδωρου. Παρόμοια μέτρα εναντίον των πορνών και των επαιτών είχαν πάρει οι αρχές της Φραγκφούρτης και της Νυρεμβέργης, λίγα χρόνια πριν.

Ωστόσο, οι ζώνες αποκλειστικής κατοικίας των επαιτών ουδέποτε απέκτησαν το χαρακτήρα ενός συμπαγούς και κλειστού γκέτο. Στις περισσότερες πόλεις της Δύσης, οι ίδιοι οι περιθωριακοί πληθυσμοί επέλεγαν ως χώρο κατοικίας είτε τα τείχη είτε ορισμένα προάστια, μετατρέποντάς τα σε άθλιες παρακουπόλεις, σχεδόν αυτόνομες περιοχές, όπου βασίλευε το κράτος της παρανομίας. Μια από τις διασημότερες τέτοιες περιοχές - καταφύγια των κοινωνικά ανεπιθύμητων ήταν η συνοικία Kohlenberg της ελβετικής Βασιλείας. Οι κακόφημες αυτές συνοικίες ήταν γνωστές και από τα ονόματα που συνήθιζε να δίνει ο εξωτερικός, νομοταγής κόσμος στους δρόμους των. Ονόματα όπως *Bedelstrasse* του γερμανικού Hildesheim και *rue de la Truanderie* στο Παρίσι, φανέρωναν περιοχές υψηλού κινδύνου, ζώνες αποκλειστικής ευθύνης του αστικού υποκόσμου. Οι αστικές κοινότητες της Πρώιμης Νεότερης Δύσης ήταν παρ'όλα αυτά πολύ σύνθετες και ταραχώδεις για να εφαρμόσουν κατά γράμμα μια πολιτική κοινωνικού διαχωρισμού για τα κακοποιά τους στοιχεία. Ο χωροταξικός διαχωρισμός των επαιτών παρέμεινε συνεπώς περισσότερο στο επίπεδο της εξαγγελίας.

Αδυνατώντας να περιορίσουν χωροταξικά τους επαίτες τους, πολλές αστικές αρχές κατέφευγαν στο παραδοσιακό μέτρο της σύλληψης και της εκτόπισης των ξένων περιθωριακών. Πόλεις με τείχη και ελεγχόμενες πύλες εισόδου από ευσυνειδητούς πολιτοφύλακες (όπως το Λονδίνο του 18ου αιώνα) μπορούσαν να έχουν καλά αποτελέσματα στον περιορισμό της εισροής επαιτών και άλλων κοινωνικά ανεπιθύμητων ατόμων. Στις περισσότερες όμως περιπτώσεις, οι διωγμένοι φτωχοί επέστρεφαν, σπρωγμένοι από την απελπισία τους, ακυρώνοντας στην πράξη την πολιτική της βίαιης έξωσής τους από τα όρια των πόλεων.

Από τον 16ο αιώνα, αρκετές κυβερνήσεις στις δυτικές χώρες προχώρησαν στην εκτόπιση των ανάξιων φτωχών και περιπλανώμενων επαιτών σε τρίτες χώρες και ιδιαίτερα στις αποικίες του Νέου

Κόσμου. Τακτική ήδη γνωστή στην Αγγλία της Ελισσάβετ Α΄, η πολιτική εκτόπισης των φτωχών στο εξωτερικό επισημοποιήθηκε το 1597 με το **Νόμο περί Αγυρτών** (*Vagrancy Act*), ενώ βασιλικό διάταγμα του 1603 όριζε ως σημεία προορισμού των εκτοπισμένων τη Newfoundland, τις Δυτικές και Ανατολικές Ινδίες, αλλά και την Ισπανία, τη Γαλλία, τη Γερμανία και τις Κάτω Χώρες. Περίπου έναν αιώνα αργότερα, η γαλλική κυβέρνηση αποφάσισε με τη σειρά της την εκτόπιση όλων των «ανάξιων» φτωχών και περιπλανώμενων επαιτών στη γαλλική Λουιζιάνα και σε άλλες αποικίες του στέμματος.

Η πολιτική εκτόπισης των επαιτών συνάντησε αρχικά την υποστήριξη των εμπόρων, όπως και των υπεύθυνων των αστικών ιδρυμάτων πρόνοιας, τα οποία αδυνατούσαν να αντεπεξεέλθουν στο διογκούμενο πρόβλημα της φτώχειας. Η αυστηρότητα όμως της ποινής - σε πολλές περιπτώσεις, η εκτόπιση στις αποικίες σήμαινε το βέβαιο θάνατο - όπως και οι ιδιαίτερα βίαιες μέθοδοι των οργάνων αστυνόμευσης στη σύλληψη και την επιβίβαση των εκτοπιζόμενων στα καράβια προκάλεσαν βαθμιαία τη γενική κατακραυγή, ενώ συνάντησαν και τη δυναμική αντίδραση των ίδιων των φτωχών (λχ, η εξέγερση των ανήλικων εγκλειστών του λονδρέζικου αναμορφωτηρίου **Bridewell** στη δεκαετία του 1620). Αντιρρήσεις στην πολιτική εκτόπισης των επαιτών είχαν και οι κτηματίες, οι οποίοι αντιμετώπιζαν έλλειψη εποχιακών εργατών, κάθε φορά που κυκλοφορούσε η φήμη ότι τα όργανα του κράτους εξαπέλυσαν διωγμό εναντίον των περιπλανώμενων απόρων. Η λαϊκή αγανάκτηση με το βάρβαρο αυτό μέτρο - απόρροια και της ανασφάλειας που ένιωθαν τα ασθενέστερα οικονομικά στρώματα - πολλές φορές εκδηλώθηκε και με επιθέσεις στη φρουρά των φυλακισμένων στα λιμάνια. Η γενική κατακραυγή δεν επηρέασε την πολιτική της αγγλικής κυβέρνησης, στη Γαλλία όμως - όπου η αντίσταση στο μέτρο ήταν ιδιαίτερα μαζική και βίαιη - οδήγησε στην κατάργηση της ποινής της εκτόπισης το 1722.

6.4 «Ο μεγάλος εγκλεισμός».

Η ιδέα του εγκλεισμού των περιπλανώμενων φτωχών σε ειδικά ιδρύματα «κοινωνικής αναμόρφωσης», φυλακές όπου η καταναγκαστική εργασία των εγκλειστών αποτελούσε βασικό μέρος της αναμορφωτικής διαδικασίας, ανάγεται στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα και αποτελεί αγγλική επινοήση. Το 1553, ο Εδουάρδος ΣΤ΄, επηρεασμένος από τις προτροπές του επισκόπου Nicolas Ridley, παραχώρησε μια παλιά έπαυλη, το παλάτι του **Bridewell** στην πόλη του Λονδίνου για τη συγκέντρωση και τον εγκλεισμό των οκνηρών και των περιπλανώμενων φτωχών. Η **Πράξη Περί Αρωγής των Φτωχών** (*Poor Relief Act*) του 1576, όριζε την ίδρυση «αναμορφωτηρίων» σε όλες τις κομητείες και τις αυτοδιοικούμενες πόλεις του βασιλείου.

«Τιμωρία - πειθαρχία – εργασία» αποτελούσαν τις καταστατικές αρχές των ιδρυμάτων, τα οποία θα οδηγούσαν στον 18ο αιώνα στην εδραίωση του «**πτωχοκομείου**» (*workhouse*). Η ζωή για τους τροφίμους ήταν παραδειγματικά σκληρή. Ο νεοεισερχόμενος συνήθως γινόταν δεκτός με μαστίγωση, ενώ έπρεπε να ακολουθήσει κατά γράμμα το ασφυκτικό ημερήσιο πρόγραμμα του ιδρύματος: Οι τρόφιμοι του αναμορφωτηρίου του Norwich όφειλαν να εργάζονται από τις 05.00 πμ ως τις 20.00μμ κατά τη θερινή περίοδο, με μόνα διαλείμματα ένα ημίωρο για γεύμα και ένα δεκαπεντάλεπτο για προσευχή. Πέρα από τις αφόρητες συνθήκες διαβίωσης - που οδηγούσαν πολλούς φτωχούς στην εθελούσια έξοδο από τους καταλόγους των δικαιούχων κοινωνικής πρόνοιας - ο εγκλεισμός σε παρόμοια ιδρύματα σιγμάτιζε ανεξίτηλα τον εισερχόμενο, καταδικάζοντάς τον στο μόνιμο περιθώριο της κοινωνίας. Η κακοδιαχείριση, οι καταχρήσεις εξουσίας και πόρων και η έντονα αρνητική εικόνα αυτών των ιδρυμάτων οδήγησαν το θεσμό στα πρόθυρα της χρεωκοπίας στις αρχές του 17ου αιώνα. Ωστόσο, ο 18ος αιώνας είδε την αναβίωση των ιδρυμάτων, και τη μονιμοποίησή τους στο εθνικό σύστημα κοινωνικής πρόνοιας, μέχρι τη μεγάλη νομοθετική μεταρρύθμιση του 1834.

Την εποχή της εδραίωσης του λονδρέζικου Bridewell ως προτύπου της νέας πολιτικής αντιμετώπισης της κινητικής επαιτείας, ο Ολλανδός λόγιος Dirck Volckertsz Coornhert διατύπωσε την άποψη ότι οι οκνηροί φτωχοί θα έπρεπε να αναμορφωθούν με σκληρή εργασία, και ότι η κάθε πόλη θα έπρεπε να δημιουργήσει το δικό της ίδρυμα φυλάκισης και παραδειγματισμού των περιπλανώμενων απόρων και, γενικότερα, όλων των ικανών προς εργασία φτωχών. Ο Coornhert διαπίστωνε τέλος πως η σωματική τιμωρία και η εκτόπιση είχαν αποτύχει ως μέσα καταπολέμησης

της φτώχειας. Μόνες λύσεις στο πρόβλημα, η στέρηση της προσωπικής ελευθερίας και η καταναγκαστική εργασία.

Οι αντιλήψεις του Coornhert βρήκαν πρόθυμους ακροατές στην αστική αρχή του Amsterdam, η οποία προχώρησε το 1589 στην ίδρυση **πτωχοκομείου** για άνδρες (*tuchthuis*) και το 1596, αντίστοιχου ιδρύματος για γυναίκες (*spinhuis*). Οι τρόφιμοι του ανδρικού πτωχοκομείου ασχολούνταν με την κατεργασία βραζιλιάνικης ξυλείας, ενώ οι γυναίκες και τα παιδιά με την ύφανση. Το αυστηρό πρόγραμμα αναμόρφωσης απαιτούσε άριστες συνθήκες προσωπικής υγιεινής, σκληρή εργασία και ευλαβή χριστιανική συμπεριφορά από τους έγκλειστους. Χαρακτηριστικό είναι πως οι Ολλανδοί μεταρρυθμιστές δεν αντιμετώπιζαν τα ιδρύματα αυτά ως χώρο συγκέντρωσης των αποβρασμάτων της κοινωνίας, συνεπώς δεν θεωρούσαν πως ο εγκλεισμός επέφερε τον κοινωνικό στιγματισμό του ατόμου. Τα πτωχοκομεία ήταν κατά κύριο λόγο έκφραση της αυστηρής καλβινιστικής εργασιακής ηθικής. Στην απόπειρα ορισμένων αστικών συμβούλων να διασφαλίσουν δια νόμου την ανωνυμία των εγκλείστων (που παρέπεμπε στην αρνητικά φορτισμένη σύλληψη του θεσμού, όπως στην Αγγλία), άλλα μέλη της κυβέρνησης αντέτειναν πως η σκληρή εργασία αρκούσε για να απαλείψει από το όνομα του τέως εγκλείστου κάθε υπόνοια αντικοινωνικότητας. Η ίδρυση του πτωχοκομείου του Amsterdam αποτέλεσε σταθμό στην ιστορία των δυτικοευρωπαϊκών συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας και σηματοδότησε αυτό που αποκάλεσε ο **Michel Foucault** «Μεγάλο Εγκλεισμό» των φτωχών της Δύσης, δηλαδή τον παραδειγματικό - και παραγωγικό οικονομικά - εγκλεισμό τους σε φυλακές καταναγκαστικής εργασίας, που πολύ γρήγορα θα μετεξελίσσονταν σε δεξαμενές πλεονάζοντος και φθηνού εργατικού δυναμικού για τις δυτικές μητροπόλεις του καπιταλισμού.

Τον 16ο αιώνα, η ανθρώπινη εργασία έφερε ακόμη μια έντονη ηθική-θρησκευτική χροιά, ως θεραπεία ενάντια στην αμαρτωλή αδράνεια. Στη διάρκεια του 17ου αιώνα, και με την επικράτηση του θεσμού του πτωχοκομείου στο σύνολο των δυτικών χωρών, η παραδοσιακή σύλληψη της εργασίας ως τρόπου καταπολέμησης της κύριας αιτίας της φτώχειας που ήταν η οκνηρία, αντικαταστάθηκε από μια νέα, πιο πραγματιστική προσέγγιση, η οποία θεωρούσε τον εγκλεισμό και την καταναγκαστική εργασία ως τα μόνα ορθά μέσα πειθαρχικού παραδειγματισμού και αναμόρφωσης των επαιτών και των υπόλοιπων αντικοινωνικών στοιχείων. Το πατερναλιστικό Κράτος του *ancien régime* αποπειράθηκε με αυτό τον τρόπο να συνδυάσει τον κοινωνικό παραδειγματισμό με το οικονομικό όφελος. Αυτό αποτέλεσε και τη μεγαλύτερη τομή στην ιστορία της δυτικής αντιμετώπισης της φτώχειας από το Μεσαίωνα ως και τον 19ο αιώνα.

Αν και η νέα αυτή κρατική αντιμετώπιση της φτώχειας επεκτάθηκε γρήγορα στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, πουθενά δεν υπήρξε η υποταγή της κοινωνικής πρόνοιας σε καθαρά οικονομικούς σχεδιασμούς πιο έντονη, απ'ό,τι στην Αγγλία του 17ου αιώνα: Ο νόμος της **Κοινωνικής Πρόνοιας** του 1601, ο οποίος παρέμεινε σε ισχύ με προσθήκες και τροποποιήσεις ως το 1834, εξυπηρετούσε έναν τριπλό στόχο: Την εξασφάλιση απασχόλησης στους άνεργους, τη μόρφωση και εκπαίδευση των παιδιών απόρων οικογενειών, τέλος την υλική ενίσχυση των φτωχών και ανίκανων για εργασία.

Βασική οργανωτική μονάδα του συστήματος ήταν η **ενορία**, το πτωχοκομείο της οποίας φρόντιζε για τον εγκλεισμό των τοπικών απόρων, καταργώντας παράλληλα τη δυνατότητα μετακίνησής τους. Για τη συντήρηση του πτωχοκομείου δημιουργήθηκε ένα ειδικό τέλος «υπέρ φτωχών», το οποίο κατέβαλαν υποχρεωτικά όλα τα εύπορα μέλη της ενορίας. Το όλο σύστημα υπαγόταν στο διαχειριστικό έλεγχο των ειρηνοδικών. Η αποκέντρωση του αγγλικού συστήματος πρόνοιας θεωρείται και έκφραση της επικράτησης του αγγλικού Κοινοβουλίου επί του μοναρχικού συγκεντρωτισμού. Κυρίως όμως υπαγορεύθηκε από την άναρχη οικονομική ανάπτυξη της χώρας: Η παρακμή των αγροτικών περιοχών και η εμφάνιση των νέων βιομηχανικών κέντρων - διαδικασίες παράλληλες - εγκυμονούσαν τον κίνδυνο μαζικής και ραγδαίας μετατόπισης των απόρων. Στην κατεύθυνση αυτή, οι νομοθετικές πράξεις "**Περί Εγκατάστασης**" των απόρων εξασφάλιζαν το μόνιμο «δέσιμό» τους στις ενορίες στις οποίες διέμεναν.

7. Αντιδράσεις στην πολιτική περιθωριοποίησης των φτωχών.

7.1 Πολιτισμικές εκφράσεις του κόσμου της φτώχειας.

Το πρόβλημα της κοινωνικής και πολιτισμικής αυτονομίας των περιθωριακών στρωμάτων και ιδιαίτερα των περιπλανώμενων απόρων της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου έχει επί μακρόν απασχολήσει τους κοινωνικούς ιστορικούς, όσο και τους κοινωνικούς ανθρωπολόγους. Το ερώτημα του κατά πόσο οι κοινότητες των φτωχών είχαν προχωρήσει στην κοινωνική τους αυτο-οργάνωση, έξω από τα όρια της κατεστημένης κοινωνίας, όπως και το ζήτημα της συγκρότησης μιας ιδιαίτερης «υπο-κουλτούρας» (ή και «αντι-κουλτούρας») των περιθωριακών στοιχείων, μπορούν να απαντηθούν μόνο μερικώς, εξαιτίας της μονομέρειας των πηγών (στη μέγιστη πλειοψηφία τους, οι αναφορές για τις «εσωτερικές ιεραρχίες» και την κουλτούρα των φτωχών προέρχονται από τα λόγια εύπορα στρώματα).

Άλλες, μη κλασικές πηγές ωστόσο (πέρα δηλαδή από τη γραμματεία της εποχής) μας επιτρέπουν μια περιορισμένη έστω ματιά στην εσωτερική οργάνωση, την ιδεολογική και πολιτισμική παραγωγή και την κοσμοθεώρηση των φτωχών της Πρώιμης Νεότερης Δύσης. Ιδιαίτερα η μελέτη του **γλωσσικού ιδιώματος** των περιθωριακών στοιχείων (*Rotwelsch, argot, cant*) πιστοποιεί πως τα περιθωριακά στρώματα είχαν επινοήσει και τελειοποιήσει δικούς τους μηχανισμούς αυτο-άμυνας και επιβίωσης σε ένα κατεξοχήν εχθρικό περιβάλλον, στα πλαίσια των οποίων η χρησιμοποιούμενη διάλεκτος - ακατάλληπη από τα εύπορα στρώματα και συνεπώς από τους διωκτικούς μηχανισμούς των κοινωνιών - απέδιδε την ιδιαίτερή τους θεώρηση της κοινωνικο-οικονομικής και πολιτικής πραγματικότητας (η οποία δεν διέφευγε από τα κατεστημένα σχήματα, όπως η κοινωνία των στρωμάτων). **Πρώτιστα όμως, η γλώσσα των φτωχών συνιστούσε έναν κώδικα επιβίωσης σε ένα αντίξοο περιβάλλον, έναν προστατευτικό φραγμό από την περιβάλλουσα κοινωνία.**

Αναφορικά με την εσωτερική οργάνωση και την ιεραρχική διαστρωμάτωση των περιπλανώμενων επαιτών, τα έγγραφα των διωκτικών αρχών πιστοποιούν την ύπαρξη και λειτουργία ομάδων, πολύ μικρότερων όμως σε μέγεθος από τις τυπικές συμμορίες ληστών της εποχής. Οι περιπλανώμενοι επαίτες ταξίδευαν σε ομάδες συνήθως μέχρι πέντε ατόμων, ή και μεμονωμένα, για να μην προκαλούν την υποψία των αρχών. Διάφοροι συλληφθέντες επαίτες ομολογούσαν την ύπαρξη παρόμοιων, ανεπίσημα οργανωμένων ομάδων, ενώ έκδηλη ήταν η καλλιέργεια μιας συνείδησης κοινωνικής αλληλεγγύης και συνοχής. Οι περιπλανώμενοι φτωχοί αναφέρονταν στους ομολόγους τους χρησιμοποιώντας κυρίως όρους όπως «αδελφός» ή «συνοδοιπόρος». Η ιδιαίτερη κοινωνική συνείδηση που ανέπτυσαν οι περιπλανώμενοι επαίτες ήταν, όπως και η κοινωνική ταυτότητα του υποκόσμου, απόρροια της συστηματικής περιθωριοποίησής τους από την κατεστημένη κοινωνία.

Οι σύγχρονες περιγραφές του κόσμου των επαιτών χρησιμοποιούν κοινωνιολογικές κατηγορίες δανεισμένες από το κυρίαρχο ιεραρχικό μοντέλο της εποχής, δηλαδή «στρώματα» ή «αδελφότητες», όρο δανεισμένο από το χώρο των συντεχνιών. Στο *Speculum cerretanorum* (1484/6), ο Teseo Pini απαριθμούσε περίπου σαράντα «επαγγελματικές ειδικότητες» στον κόσμο των απόρων, ενώ το γερμανικό *Liber vagatorum* εικοσιπέντε. Ο Άγγλος συγγραφέας Thomas Harman αναφερόταν σε εικοσιπέντε «επαίσχυντα στρώματα», ενώ διάχυτη ήταν η εντύπωση στη Γαλλία του 16ου αιώνα πως οι επαίτες είχαν συγκροτήσει το δικό τους υπόγειο βασίλειο, συγκαλούσαν μάλιστα και τη δική τους Συνέλευση των Στρωμάτων (*Etats*). Διάφορες ομολογίες επαιτών στις διωκτικές αρχές πιστοποιούν με τη σειρά τους πως στο χώρο της επαιτείας, όπως και γενικότερα στον υπόκοσμο των αστικών κέντρων, υπήρχε κάποια «εξειδίκευση αρμοδιοτήτων» (λχ επαίτες «ανάπηροι», «θύματα πυρκαγιάς», «διανοητικά καθυστρερημένοι» κλπ) και ανάλογες «ζώνες ευθύνης» (λχ, έξω από εκκλησίες, στην αγορά, κλπ).

7.2 Δυναμικές αντιδράσεις.

Σχηματικά, η δυναμική αντίδραση των περιπλανώμενων φτωχών στην εντεινόμενη περιθωριοποίηση και ποινικοποίηση της ύπαρξής τους μπορούσε να εκφρασθεί μέσω επισιτιστικών ταραχών, εξεγέρσεων και της προσφυγής στην οργανωμένη ληστεία. Η συμμετοχή των απόρων της πόλης και της υπαίθρου στις μεγάλες εξεγέρσεις της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου δεν εμφανίζεται ιδιαίτερα μεγάλη, ωστόσο τα κυρίαρχα στρώματα της Δύσης διακατέχονταν μόνιμα από έναν έντονο φόβο των «ταραχοποιών και ανατρεπτικών στοιχείων», όπως χαρακτήριζαν τις κοινωνίες των φτωχών. Προβληματικές σοδειές και οποιαδήποτε έλλειψη επάρκειας τροφίμων θεωρούνταν - και ήταν - κοινωνικοί πυροκροτητές, και οι αρχές δεν έπαυαν να τονίζουν τον προβληματισμό τους για την εξάπλωση της αστικής, όσο και της αγροτικής φτώχειας. Οι τοπικές εξεγέρσεις των πληβείων στρωμάτων, τους τροφοδοτούσαν με ικανές αποδείξεις: Το 1528, αντιμετωπίζοντας το φάσμα της πείνας, οι χωρικοί της Aquila εξεγέρθηκαν με το σύνθημα «ζήτη η φτώχεια», ενώ αμέσως μετά τη μεγάλη εξέγερση των χωρικών *Bundschuh* στη βορειοδυτική Γερμανία το 1513, οι περιφερειακές αρχές έκδοσαν σειρά ενταλμάτων σύλληψης για «ηγετικές φυσιογνωμίες των φτωχών». Το 1529, στη διάρκεια της *Μεγάλης Εξέγερσης* που συγκλόνισε τη Λυών, οι τοίχοι της πόλης γέμισαν από αφίσες ανατρεπτικού περιεχομένου, υπογραμμένες από κάποιο «Φτωχό». Ανάλογα ψευδώνυμα (*captain poverty, lord poverty*) χρησιμοποιήσαν και οι ηγέτες του αγγλικού Προσκυνημάτος της Χάρης (1536-37). Είναι ωστόσο εξακριβωμένο πως σε καμία περίπτωση οι εξεγέρσεις αυτές δεν καθοδηγούνταν από φτωχούς. Απλώς εξέφραζαν την απόγνωση των εξεγερμένων και επιδίωκαν να ευαισθητοποιήσουν τις ελίτ.

Οι **επισιτιστικές εξεγέρσεις** στην Πρώιμη Νεότερη Δύση ήταν πάντοτε τοπικές, και υποχωρούσαν με τη διευθέτηση του προβλήματος της ανεπάρκειας των τροφίμων. Αυτή μπορούσε να επιτευχθεί είτε με μέτρα των αρχών, είτε με την ανάληψη δυναμικής πρωτοβουλίας από τους ίδιους τους απόρους, κύρια εκφρασμένης με επιθέσεις σε αποθήκες άλατος και δημητριακών, σε αμάξια μεταφοράς σιτηρών, κλπ. Αξιοσημείωτος τέλος ήταν ο συχνός πρωταγωνιστικός ρόλος των γυναικών, που σαν μητέρες πλήττονταν πολλαπλά από την έλλειψη τροφίμων. Όμως ο ηγετικός ρόλος των επαιτών παραμένει εξαιρετικά αμφίβολος και για αυτές τις «εξεγέρσεις της πείνας».

Ο φόβος της εξέγερσης των απόρων οδήγησε τις αρχές στην υιοθέτηση μιας διττής πολιτικής μεταρρύθμισης του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας και παράλληλης ποινικοποίησης της επαιτείας. Εκτός από ανατρεπτικά στοιχεία, οι περιπλανώμενοι φτωχοί θεωρούνταν και σπορείς ψευδών ειδήσεων, με συνέπεια να αντιμετωπίζουν τη σφοδρή επίθεση του κατασταλτικού μηχανισμού της εξουσίας. Πλήθος αναφορών της περιόδου επισήμαιναν το μεγάλο κίνδυνο που αντιπροσώπευαν οι τοπικοί πληθυσμοί «οκνηρών φτωχών». Όπως κάθε μειονεκτούσα κοινωνική κατηγορία, οι φτωχοί της Δύσης εκστόμιζαν κατάρες ή και απειλές όταν συναντούσαν την άρνηση και απόρριψη των εύπορων στρωμάτων. Στη θεώρηση των αρχών, οι ύβρεις αυτές αποκτούσαν ιδιαίτερη βαρύτητα, επειδή θεωρούνταν ότι επιφανειοποιούσαν την «εγγενή επαναστατικότητα» των φτωχών. Ωστόσο, μελέτες των δικαστικών αρχείων της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου δείχνουν ότι σε καταγγελλόμενες περιπτώσεις χρήσης κοινωνικά ή πολιτικά ανατρεπτικού λεξιλογίου το ποσοστό των φτωχών ήταν χαμηλότερο από εκείνο των μεσαίων αστικών στρωμάτων.

Πέρα από τις επισιτιστικές εξεγέρσεις, η δυσφορία των απόρων μπορούσε να εκφρασθεί και με προσφυγή στην **κοινωνική ληστεία**. Στον περιθωριακό κόσμο της υπαίθρου, τα όρια ανάμεσα στους ληστές και τους περιπλανώμενους άκληρους ήταν πάντοτε ασαφή. Πολλοί άνεργοι αγροτοεργάτες και μεροκαματιάρηδες περνούσαν μέρος της ζωής τους συμμετέχοντας σε ληστρικές συμμορίες. Η ληστεία ήταν πάντοτε τοπικό φαινόμενο και τις περισσότερες φορές συναντούσε τη φανατική υποστήριξη των αγροτικών κοινοτήτων, εξαιτίας της πρακτικής **αναδιανομής του πλούτου** που ασκούσαν οι ληστές, ηρωτοποιημένης στο μύθο του **Ρομπέν των Δασών**. Η λαϊκή κουλτούρα της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου είχε πλήρες «εικονοστάσιο» ηρώων και προστατών των φτωχών, αρκετοί από τους οποίους ήταν υπαρκτά πρόσωπα, όπως ο ηγέτης των Ρώσων φτωχών του 17ου αιώνα Stenka Razin, ο Ναπολιτάνος λησάρχος του τέλους του 16ου αιώνα Marco Sciarra και ο διάσημος Γάλλος ληστής του 18ου αιώνα Robert Mandrin. Περιοχές - άντρα ληστών ήταν οι δύσβατες και ορεινές, όπως τα δαλματικά υψίπεδα μεταξύ της Βενετίας και της Οθωμανικής

Αυτοκρατορίας, η μεθόριος της Ουγγαρίας, η Καταλωνία ή τα Πυρηναία στα σύνορα Γαλλίας-Ισπανίας, όπως και οι ορεινές περιοχές της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (Westerwald, Hunsruck, κ.α.).

7.3 Εσωτερικές και υπερπόντιες μεταναστεύσεις.

Η απελπισία οδήγησε χιλιάδες δυτικών απόρων στις υπερπόντιες αποικίες. Ο Νέος Κόσμος εμφανίσθηκε σαν Γη της Επαγγελίας για τους άκληρους και περιθωριακούς της Ισπανίας, ενώ στο διάστημα 1660-1700, τουλάχιστον 100.000 Αγγλοι μετανάστευσαν στην Αμερική, στην πλειοψηφία τους νεαροί, ικανοί προς εργασία φτωχοί. Παράλληλα με το μεταναστευτικό κύμα προς τις ευρωπαϊκές κτήσεις, η Δύση γνώρισε και εσωτερικά μεταναστευτικά ρεύματα απόρων, ο όγκος και η συχνότητα των οποίων έφερναν σε αμφισβήτηση την αποτελεσματικότητα των μεθόδων καταστολής που υιοθετήθηκαν στη διάρκεια του 16ου και 17ου αιώνα. Η εκτόπιση των φτωχών από μια κοινότητα ή μια χώρα, απλώς τους οδηγούσε σε κάποια άλλη γειτονική.

Χαρακτηριστική της κινητικότητας των απόρων ήταν η απροθυμία τους να εγκατασταθούν μόνιμα στο νέο τόπο διαμονής τους. Πολλοί φτωχοί επέστρεφαν στον τόπο καταγωγής τους, παρά το φόβο της νέας εκδίωξής τους από τις αρχές. Η τύχη των περιφερόμενων απόρων ήταν απόρροια πολλών παραμέτρων: Ο ρακένδυτος οδοιπόρος μπορούσε να βρει θαλπωρή και βοήθεια σε κάποιον τόπο σαν «κουρασμένος ταξιδιώτης» ενώ σε κάποιον άλλο να συλληφθεί και φυλακισθεί σαν «περιφερόμενος ύποπτος». Η αβεβαιότητα της καθημερινότητας των περιπλανώμενων φτωχών είχε πολλές φορές τραγική κατάληξη, με την είσοδό τους σε πόλεις με υπερσυσσώρευση πληθυσμού - και επιδημιών. Η εξαφάνιση πολλών απόρων με την είσοδό τους σε κάποιο αστικό μητροπολιτικό κέντρο, συνήθως σήμαινε πως είχαν υποκύψει λίγες μέρες μετά, εξαιτίας της ασθενικής τους κράσης.

8. Οδηγός μελέτης.

Philip Abrams & E. A. Wrigley, *Towns in Societies. Essays in Economic History and Historical Sociology*, Καίμπριτζ, CUP 1979.

Philip Benedict (ed), *Cities and Social Change in Early Modern France*, Λονδίνο, Unwin Hyman 1989.

C.F. Black, *Italian Confraternities in the Sixteenth Century*, Καίμπριτζ, CUP 1989.

Neithard Bulst & J.Ph. Genet (eds), *la Ville, La Bourgeoisie et la Genèse de l'Etat Moderne (XIIe - XVIIIe siècles)*, Παρίσι, Editions du CNRS 1988.

Sandra Cavallo, *Charity and Power in Early Modern Italy: Benefactors and their Motives in Turin, 1541-1789*, Καίμπριτζ, CUP, 1995.

Donald Critchlow & C.H. Parker (eds), *With Us Always: A History of Private Charity and Public Welfare*, Rowman & Littlefield, 1998.

Jan De Vries, *European Urbanization, 1500-1800*, Λονδίνο, Methuen, 1984.

Christopher Friedrichs, *The Early Modern City, 1450 - 1750*, Λονδίνο, Longman 1995.

Bronislaw Geremek, *Les Fils de Caïn. Pauvres et vagabonds dans la littérature européenne (Xve - XVIIe siècle)*, Παρίσι, Flammarion Champs 1991.

David Herlihy, *The Black Death and the Transformation of the West*, Cambridge Mass., Harvard University Press 1997.

Robert Jütte, *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*, Καίμπριτζ, CUP 1994.

Henry Kamen, *European Society 1500-1700*, Λονδίνο, Hutchinson, 1984.

Catarina Lis & Hugo Soly, *Poverty and Capitalism in pre-industrial Europe*, Bristol, The Harvester Press, 1982.

William G. Naphy & Penny Roberts (eds), *Fear in Early Modern Society*, Μάντσεστερ, Manchester University Press 1997.

David Nicholas, *The Later Medieval City, 1300 - 1500*, Λονδίνο, Longman 1997.

9. Σημειώματα

Σημείωμα Ιστορικού Εκδόσεων Έργου

Το παρόν έργο αποτελεί την έκδοση 1.0.

Έχουν προηγηθεί οι κάτωθι εκδόσεις:

- Έκδοση διαθέσιμη εδώ. <http://eclass.uoa.gr/courses/ARCH100>.

Σημείωμα Αναφοράς

Copyright Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών, Κώστας Γαγανάκης, 2014. «ΙΙ19 Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία Β΄, Ενότητα: Νέες θεωρήσεις και πολιτικές αντιμετώπισης της φτώχειας, 16ος-17ος αι.». Έκδοση: 1.0. Αθήνα 2014. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση: <http://opencourses.uoa.gr/courses/ARCH7>

Σημείωμα Αδειοδότησης

Το παρόν υλικό διατίθεται με τους όρους της άδειας χρήσης Creative Commons Αναφορά, Μη Εμπορική Χρήση Παρόμοια Διανομή 4.0 [1] ή μεταγενέστερη, Διεθνής Έκδοση. Εξαιρούνται τα αυτοτελή έργα τρίτων π.χ. φωτογραφίες, διαγράμματα κ.λ.π., τα οποία εμπεριέχονται σε αυτό και τα οποία αναφέρονται μαζί με τους όρους χρήσης τους στο «Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων».

[1] <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Ως **Μη Εμπορική** ορίζεται η χρήση:

- που δεν περιλαμβάνει άμεσο ή έμμεσο οικονομικό όφελος από την χρήση του έργου, για το διανομέα του έργου και αδειοδόχο
- που δεν περιλαμβάνει οικονομική συναλλαγή ως προϋπόθεση για τη χρήση ή πρόσβαση στο έργο
- που δεν προσπορίζει στο διανομέα του έργου και αδειοδόχο έμμεσο οικονομικό όφελος (π.χ. διαφημίσεις) από την προβολή του έργου σε διαδικτυακό τόπο

Ο δικαιούχος μπορεί να παρέχει στον αδειοδόχο ξεχωριστή άδεια να χρησιμοποιεί το έργο για εμπορική χρήση, εφόσον αυτό του ζητηθεί.

Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων

Το Έργο αυτό κάνει χρήση των ακόλουθων έργων:

[Εικόνες/Σχήματα/Διαγράμματα/Φωτογραφίες](#)

Εικόνα 1: Jan Joris van Vliet. Humpbacked beggar, Achenbach Foundation for Graphic Arts.
<http://art.famsf.org/jan-joris-van-vliet/humpbacked-beggar-series-beggars-and-other-low-life-19633010811>

Εικόνα 2: Les mendiants, Bruegel. Public domain.
http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Les_mendiants,_Bruegel.jpg

Πίνακες

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «**Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών**» έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

